

**GEZONDHEID
EN
WELZIJN

VAN

GROTE GRAZERS
IN NATUURGEBIEDEN**

Eindredactie: Hans Kampf

Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur

biothec

sig : 81x463

bnr :

ex :

hb :

lnv : 1996460557

W, natuurbeheer

1996460557

VOORWOORD

1. INLEIDING

2. OVERZICHT VAN BEGRAASDE NATUURGEBIEDEN IN NEDERLAND

- 2.1 Inleiding
- 2.2 Resultaten van de enquête

3. WETTEN EN REGELGEVING

- 3.1 Veewet
- 3.2 Destructiewet
- 3.3 Gezondheids- en welzijnswet voor dieren
- 3.4 EU-richtlijnen
- 3.5 Regelingen georganiseerde dierziektenbestrijding
 - 3.5.1 Algemeen
 - 3.5.2 Bijzondere bepalingen m.b.t. de identificatie en registratie van runderen in natuurterreinen.
 - 3.5.3 I&R schapen en geiten

4. ZIEKTEN EN GEBREKEN

- 4.1 Algemeen
- 4.2 Ziekten
- 4.3 Insleep van ziekten
- 4.4 Inschaarders en uitschaarders

5. VETERINAIR ONDERZOEK, AANTALSREGULATIE EN HET TRANSPORT VAN DIEREN

- 5.1 Veterinair onderzoek
 - 5.1.1 Algemeen veterinair onderzoek door dierenarts
 - 5.1.2 Onderzoek bij transport of aantalsregulatie
 - 5.1.3 Administratie
- 5.2 Aantalsregulatie
 - 5.2.1 Verschillende mogelijkheden
 - 5.2.2 Algemeen veterinair onderzoek aan de kudde
 - 5.2.3 Administratie
- 5.3 Transport
- 5.4 Export

6. OMGAAN MET DODE DIEREN

- 6.1 Functie van dode dieren in het veld
- 6.2 Reguliere gebieden
- 6.3 Halfnatuurlijke gebieden
- 6.4 Zelfregulerende gebieden
- 6.5 De Destructiewet
- 6.6 Kadaveronderzoek
- 6.7 Vraagtekens

7. GEZONDHEID EN WELZIJN

- 7.1 Bescherming van dieren
- 7.2 Bijvoeding
- 7.3 Oormerken of chips?
- 7.4 Verdere aandachtspunten

8. INTERACTIE GRAZERS EN RECREANTEN

- 8.1 Algemeen
- 8.2 Openstelling
- 8.3 Voorlichting

9. DRAAIBOEK

- 9.1 Besmettelijke ziektes
- 9.2 Ernstige en minder ernstige ziektes
- 9.3 Het beheer van de kudde

10. CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

VOORWOORD

De publicatie van het Natuurbeleidsplan, en recent het rapport Ecosystemen in Nederland hebben sterk bijgedragen aan de plaats van het natuurbeleid te midden van allerlei ander beleid. Daarnaast heeft het natuurbeleid een duidelijke verandering doorgemaakt en richt zich meer op zo natuurlijk mogelijke processen. De beschrijving van de natuurdoeltypen, in kwalitatieve en kwantitatieve termen maakt het duidelijker voor de omgeving wat men daar nu precies mee voor ogen heeft. Dit beleid betekent ook andere, dichterbij de natuur staande beheersvormen. Hierbij spelen de grote grazers een steeds grotere rol. Grote grazers zijn feitelijk landbouwhuisdieren en bestaan uit diverse rassen van rund, paard, schaap en geit. Begrazing gebeurt ter vervanging van andere beheersmaatregelen zoals maaien en branden, maar ook worden grote grazers ingezet met een ander doel, namelijk als onderdeel van het ecosysteem.

Begrazing staat al langer in de schijnwerpers. De discussies omtrent bosbegrazing zijn in 1989 voor de minister reden geweest veldonderzoek op de Veluwe te laten uitvoeren door IBN-DLO, SC-DLO en LUW: het Nationaal Bosbegrazingsonderzoek.

Op initiatief van de Directie Natuurbeheer zijn in 1995/1996 twee verkenningen verricht die van grote betekenis worden geacht voor het beleid en beheer met betrekking tot begrazing van natuurterreinen. De eerste - uitgevoerd door het Instituut voor Bos- en Natuuronderzoek (IBN) - poogt de feiten en meningen t.a.v. werking en effecten van begrazing in beeld te brengen. De andere verkenning (=dit rapport) is gericht op de gezondheids- en welzijnsaspecten van grote grazers in de natuurgebieden.

Dode, in afbraak zijnde dieren zijn in Nederland een ontbrekende schakel in het ecosysteem. Met name voor de aaseters (klein of groot) zijn kadavers essentieel. Dode bomen in het bos zijn na veel discussie (fyto-sanitair, esthetisch etc.) geaccepteerd en worden nu als noodzakelijk gezien. Deze discussie vindt nu ook plaats over de kadavers van dieren. Dit gaat niet zo maar; veterinaire en juridisch zitten hier haken en ogen aan, waarover nadere afspraken moeten worden gemaakt. Maar ook in de voorlichting naar de recreanten en naar agrarische belangengroepen die zich, al dan niet terecht zorgen maken over eventuele neveneffecten. Het is van groot belang dergelijke kwesties van te voren goed te overwegen, afwegingen te maken, te communiceren met alle betrokkenen en zo nodig de regelgeving aan te passen.

De eerste versie van dit rapport is opgesteld door Hans den Boer, die in het kader van een Interim-Functie vervulling bij de directie Natuurbeheer werkzaam was. Hij is daarbij begeleid door met name Hans Kampf (Directie Natuurbeheer) en Henk Beijer (IKC-Natuurbeheer). Op 29-2-1996 is op Kasteel Groeneveld in Baarn een zeer goed bezochte workshop gehouden naar aanleiding van een eerste concept. Verschillende personen hebben dit rapport van commentaar voorzien, dat door de leden van de Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur is uitgewerkt. Hans Kampf heeft uiteindelijk er veel tijd in gestopt om -als eindredacteur- alle meningen aan elkaar te knopen.

Met het verschijnen van dit rapport is het werk niet af; ik zou haast zeggen integendeel. Ik hoef alleen maar naar de laatste paragraaf te wijzen met aanbevelingen en het zal duidelijk zijn dat er nog een hele taak ligt voor de Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur.

Ik verwacht wel, dat dit rapport in zijn huidige vorm bijdraagt aan een vergroting van het begrip voor, de kennis over en het inzicht in de gezondheids- en welzijnsaspecten van begrazing in natuurgebieden, zowel bij degenen die binnen de natuurbescherming als binnen de landbouw hierbij betrokken zijn. Bovendien kan dit rapport bijdragen aan aanpassingen van de wet- en regelgeving, voor zover dat gewenst is met betrekking tot grote grazers in natuurterreinen. Tot voor kort was de betreffende wet- en regelgeving uitsluitend gericht op de economische aspecten van de landbouw, dit is nu niet meer genoeg: ook met de andere beleidsvelden dient rekening te worden gehouden. In een speciaal hoofdstuk wordt nog ingegaan op de interactie tussen de grote grazers en de recreanten. Daaruit moge blijken dat mens en dier in de natuurterreinen vaak goed kunnen samengaan.

Tenslotte stel ik met genoegen vast dat de Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur getoond heeft een platform te zijn waar de betrokkenen elkaar snel kunnen vinden en in goed overleg tot oplossingen kunnen komen. Zowel de natuurbescherming, de gezondheid en het welzijn van de dieren als de landbouw zijn daarbij gebaat.

Ir. C.J. Janmaat,
Voorzitter Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur

1. INLEIDING

Begrazing

In Nederland wordt sinds de tachtiger jaren bij het beheer van natuurgebieden op steeds grotere schaal gebruik gemaakt van grote grazers: met name runderen, maar ook van paarden, schapen en geiten. In veel gevallen gebeurt dat in plaats van andere beheersmaatregelen (bijv. maaien en branden) die meer tijd en mankracht vergen. In veel gevallen wordt bovendien een gunstiger effect verwacht van begrazing. In gebieden waar de doelstelling vooral gericht is op een hoge mate van natuurlijkheid kunnen grote grazers ook worden ingezet, met als doel het ecosysteem te completeren. In dat geval wordt alleen al de aanwezigheid van de grote grazer als soort gewaardeerd.

Onder begrazing wordt in dit verband verstaan: het laten weiden van runderen, paarden, schapen en/of geiten met het oog op de realisatie van de gewenste natuurdoelen. De wijze waarop dat in de praktijk gebeurt, verschilt sterk van plaats tot plaats. Zo loopt de oppervlakte van de begraasde gebieden erg uiteen van enkele tientallen tot vele duizenden hectaren. De terreinen waar begrazing (alleen of mede) wordt gezien als een onderdeel van het ecosysteem zijn bijna altijd groot. In de praktijk is er een sterke tendens om -naast het aantal begraasde terreinen- ook de begraasde oppervlakte van individuele terreinen te vergroten. Deze tendens, die mede het gevolg is van het zich ontwikkelende natuurbeleid (Natuurbeleidsplan-1990, Ecosystemen in Nederland-1995) en de mogelijkheden de natuurdoelen in natuurdoeltypen, zowel kwalitatief als kwantitatief beter te beschrijven, zal zich in de toekomst voortzetten.

Oormerken

Een jaar of vijf geleden speelde de discussie om alle runderen van een oormerk te voorzien om daarmee de levensloop van individuele dieren te kunnen volgen. Dit was nodig, omdat er steeds meer gehandeld wordt in deze dieren, waarbij de landsgrenzen worden overschreden. Als een dier een besmettelijke ziekte onder zich heeft, is het van belang te weten waar hij deze ziekte heeft opgelopen, om daarmee de ziekte zoveel als mogelijk is "in de kiem te smoren".

De Europese Commissie stelt bepaalde eisen aan het houden van landbouwhuisdieren, zoals bestrijding van bepaalde ziekten en een identificatie en registratiesysteem (I&R). Op grond hiervan heeft het Landbouwschap op 6 februari 1991 de Verordening Identificatie en Registratie van Runderen 1991 ingesteld.

Het werd bij de uitwerking hiervan al spoedig duidelijk, dat het oormerken van de runderen, zoals voor de reguliere landbouw werd voorgestaan voor de natuurterreinen tot problemen zou leiden, met name in de grote, onoverzichtelijke terreinen zoals de IJmbosch/Loenermark en de Oostvaardersplassen. Naast de onoverzichtelijkheid van de terreinen speelde ook mee het gedrag van de runderen, zeker als het gaat om het oormerken van pasgeboren kalveren. Voor de veiligheid van de beheerder kon, gelet op het onberekenbare gedrag van koeien die hun kalf zullen verdedigen niet worden ingestaan.

De Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur

Dit was aanleiding om vanuit het natuurbeheer met de voormalige Veterinaire Dienst te overleggen en tot een oplossing te komen. Deze oplossing is gevonden, zoals hieronder blijkt. Uit de discussies, die werden gevoerd met de Gezondheidsdienst voor Dieren, het Landbouwschap en ook met Dierenbescherming werd duidelijk, dat er nog veel meer te doen was aan de relatie tussen landbouw, gezondheidszorg en het natuurbeheer. Onderwijl werd in de Tweede Kamer de discussie over de I&R-regeling sterk beïnvloed door landbouwers, die weigerden oormerken in runderen aan te brengen, de principiële weigeraars. Gelukkig kon worden voorkomen, dat de betreffende natuurbeheerders ook werden gezien als weigeraars. Het natuurbeheer had geen principiële problemen met een registratie van de runderen; de terreinbeheerders hebben immers ook het grootste belang bij een gezonde koppel dieren.

De discussie in de Kamer kon in goede banen worden geleid doordat de toenmalige staatssecretaris Gabor op 3-3-1994 de oprichting van de Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur aankondigde. Deze bij brief van 3-5-1994, NBLF.943925 officieel ingestelde commissie heeft tot doel een platform te zijn voor betrokkenen bij de realisatie van het beleid van enerzijds de veterinaire gezondheids- en welzijnsregelgeving en anderzijds het natuurbeleid. De leden van de Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur zijn vertegenwoordigers van Natuurmonumenten, Unie van Provinciale Landschappen, Staatsbosbeheer, Landbouwschap, Gezondheidsdienst voor Dieren, Dierenbescherming en de directies van LNV Natuurbeheer, Milieu, Kwaliteit en Gezondheid, alsmede die van Landbouw (zie bijlage 1).

Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren

Voor de dieren die worden ingezet voor begrazing van natuurterreinen is onder meer de Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren van betekenis. De artikelen 36 en 37 zijn hiervan de belangrijkste (benadelen gezondheid en welzijn van de dieren, resp. zorgplicht).

Het onderhavige rapport is opgesteld, niet alleen om meer zicht te krijgen in de aspecten van gezondheid, welzijn en ethiek bij begrazing van natuurgebieden, maar ook om te komen tot nadere afspraken en adviezen.

Indien een beheerder gebruik maakt van begrazing heeft hij in de eerste plaats te maken met verschillende wetten en verordeningen. Ook heeft hij te maken met vraagstukken op het vlak van leven en welzijn van de dieren, maar ook met de dood ervan. In dit rapport wordt daarvan een overzicht gegeven. Naast een inventarisatie van de relevante wet- en regelgeving wordt ook nagegaan of de bestaande regelgeving passend is (te maken) voor deze vorm van natuurbeheer. De regelgeving met betrekking tot grote grazers is immers gebaseerd op de agrarische produktie en (nog) niet op de realisatie van de doelstellingen van het natuurbeheer.

De gegevens van dit rapport zijn verzameld door middel van een enquête, literatuuronderzoek, een workshop en gesprekken met betrokkenen.

2. OVERZICHT VAN BEGRAASDE NATUURGEBIEDEN IN NEDERLAND

2.1 Inleiding

Aan de hand van een enquête, bestaande uit zestien vragen, is getracht inzicht te krijgen in een aantal kwantitatieve aspecten van begrazing van natuurgebieden in Nederland. Het enquêteformulier is als bijlage 1 opgenomen. In totaal zijn 26 eigenaren van terreinen, waarvan bekend was dat zij grote grazers toepassen in het terreinbeheer, aangeschreven. Van de verstuurde enquêteformulieren zijn er 16 terugontvangen, dat is 60%. Onder de respondenten bevinden zich alle grote terreineigenaren die begrazing toepassen. Qua oppervlakte wordt 75% van de gezamenlijke natuurterreinen door de enquête gedekt. Onder degenen die niet gereageerd hebben, bevinden zich uitsluitend beheerders die slechts een klein areaal beheren of waarvan bekend is dat ze weinig gebruik maken van begrazing. De resultaten van de enquête hebben dus betrekking op het overgrote deel van de begraasde natuurterreinen in Nederland. Met de onderstaande cijfers wordt een representatief beeld - naar het jaar 1995 - gegeven van met name de volgende aspecten:

- de aard en oppervlakte van de terreinen, in relatie tot soort en aantal grote grazers;
- de technische aspecten van begrazing;
- de ervaringen met betrekking tot gezondheid van grote grazers, recreatie e.d.

Recent heeft het IBN-DLO aanvullende gegevens over begraasde natuurterreinen verzameld. Een meer compleet overzicht is in september 1996 gepubliceerd in het themanummer begrazing van Bosbouwvoorlichting. Door de verschillende manier van het verzamelen van de gegevens kunnen de cijfers enigermate verschillen.

2.2 Resultaten van de enquête

De gegevens omtrent oppervlakten, aantallen dieren e.d. zijn samengevat in bijlage 3, tabel 1. In cursief zijn enkele aanvullende cijfers van het IBN opgenomen.

De belangrijkste conclusies zijn:

- de resultaten van de enquête beslaan ruim 150.000 ha natuurterrein (incl. bos) in Nederland. Van deze 150.000 ha wordt ongeveer 45.000 ha begraasd. Het leeuwedeel hiervan (35.000 ha) komt voor rekening van Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten en de provinciale landschappen.
- de begrazing wordt uitgevoerd met zo'n 2.500 runderen, 1.600 paarden, 5.500 schapen en 185 geiten. De begrazingsdruk (= aantal dieren per ha) is zeer verschillend en hangt o.a. samen met de doelstelling en het terreintype. Met name voor de grote beheersorganisaties waren de desbetreffende gegevens nog niet direkt beschikbaar. De meeste organisaties verwachten de begrazing uit te breiden in de komende jaren. Omdat niet voor alle terreinen het aantal grazers uit de enquête bekend werd, heeft het eigenlijk geen zin hier een gemiddelde begrazingsdruk te vermelden van alle dieren en terreinen tezamen. Maar duidelijk is wel, dat het gemiddelde aantal dieren ver onder de één per hectare, zelf ergens in de buurt van één op tien hectare ligt (uitgedrukt in grootvee-eenheden).
- de gebruikte rassen zijn velerlei. Behalve het Drents heideschaap is ook het Veluws heideschaap, Kempisch heideschaap, Schoonebeeker schaaap en de Moorsnuck vertegenwoordigd. Toegepaste runderrassen zijn o.a. Schotse Hooglander, Heckrund, Galloway, Limousin, Charolais, Piemontese, Saler, Simmentaler, Blaarkop en Lakenvelder, naast 'gewoon' Maas-Rijn-IJsselvee en de Fries-Holstein runderen. De paarden en pony's behoren o.a. tot de rassen Konik, Fjord, IJslandse pony en Shetland pony.
- de begraasde terreinen bestaan overwegend uit heide, graslanden en ruigten, inclusief duinen. In toenemende mate wordt ook bosbegrazing toegepast, maar in verhouding tot de totale oppervlakte bos in Nederland (400.000 ha) is die maatregel beperkt van omvang.
- in bijna alle gevallen zijn de begraasde delen van natuurgebieden omrasterd. Daarnaast wordt een twintigtal gebieden begraasd met schapen onder de hoede van een herder, met name heideterreinen, soms ook (buitendijkse) graslanden en dijken.

Ten aanzien van de techniek van begrazing blijkt het volgende (zie ook bijlage 3, tabel 2).

- 70% van de beheerders maakt gebruik van begrazing alleen als beheersinstrument.
- 25% van de beheerders beschouwt begrazing niet alleen als een beheersinstrument, maar beschouwt de grote grazers bovendien als een integraal onderdeel van het ecosysteem ter plaatse. Eén beheerder beziet de grote grazers uitsluitend als onderdeel van het ecosysteem.
- waar begrazing alleen of mede wordt ingezet als beheersinstrument, doen de beheerders dat om boomopslag te verwijderen, vergrassing te beperken en/of heide te verjongen. Specifieke-

re doelstellingen worden niet opgegeven. Percentages hebben hier weinig zin, want de opgegeven doelstellingen zijn globaal en verschillen nauwelijks.

- het merendeel van de beheerders pleegt - naast begrazing - aanvullend beheer om de terreindoelstellingen te realiseren.
- 25 % van de beheerders geeft aan dat rasters een hindernis kunnen vormen voor migrerende diersoorten. Als eventuele oplossingen worden opgegeven:
 - een enkele stroomdraad in plaats van gaas;
 - speciale voorzieningen treffen voor migratie;
 - geen raster gebruiken maar wildroosters.

De ervaringen met betrekking tot de gezondheid, het gedrag e.d. van de grote grazers zijn samengevat in bijlage 3, tabel 3. De belangrijkste conclusies zijn dat:

- de inzet van grote grazers in brede zin weinig problemen m.b.t. gezondheid oplevert.
- een beperkt aantal organisaties regelmatig geconfronteerd wordt met ziekten onder de grazers. De meest voorkomende ziekten zijn zere bekjes (schapen), enterotoxonaemie (schapen, runderen), uierontsteking (vnl. runderen) en myasis (schapen). De overige organisaties geven aan geen hinder te ondervinden van ziekten onder de grazers of verwijzen naar de inschaarder.
- eveneens een beperkt deel van de organisaties aangeeft regelmatig gebreken bij het vee te ontmoeten. Dit heeft betrekking op plantaardige vergiftigingen, ontstekingen en/of botbreuken.
- slechts incidenteel confrontaties plaatsvinden met de recreatieve functie van de terreinen. De klachten hebben betrekking op:
 - rasters en/of klaphekjes;
 - ongewenste confrontaties met de dieren, al dan niet als gevolg van het bijvoederen door recreanten;
 - agressieve stieren.
- pony's naar verhouding de meeste klachten geven, vanwege hun soms opdringerig gedrag naar het publiek. Eén organisatie overweegt daarom deze dieren te vervangen door runderen.
- ongeveer de helft van de beherende organisaties gebruik maakt van zowel eigen vee als van ingeschaard vee. Iets minder dan de helft maakt uitsluitend gebruik van inscharing door derden, terwijl een enkele beheerder alleen eigen vee gebruikt.
- enkele beheerders problemen ondervinden bij de toepassing van de I & R regeling. De oormerken zijn soms moeilijk aan te brengen. Ook worden oormerken verloren in de terreinen. Andere beheerders ervaren bureaucratie rondom de I & R regeling.
- overtollige dieren in het algemeen worden afgevoerd naar andere terreinen, het slachthuis o.i.d., afhankelijk van de situatie ter plekke. In twee gevallen wordt daarentegen natuurlijke sterfte als beheersoptie aangegeven.
- dieren die in het veld zijn doodgegaan, in het algemeen ter destructie worden aangeboden, behalve bij de twee hiervoor bedoelde organisaties. Deze laatste laten dode dieren zoveel mogelijk liggen, afhankelijk van de lokale situatie.
- de meeste beheerders niet bijvoeren of alleen onder bijzondere omstandigheden.

Gevraagd naar de verwachtingen die men heeft ten aanzien van een begeleidend dierenarts, noemen negen organisaties de algemene veterinaire begeleiding, naast het gezamenlijk uitvoeren van de veterinaire eisen van de overheid. Daarbij verwacht men een flexibele en positieve instelling ten aanzien van het inzetten van grazers als natuurbeheersinstrument.

Wat de rol van de Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur betreft, worden de volgende suggesties gedaan:

- platform voor begrazing in natuurgebieden;
- zorgen voor advies en voorlichting naar de agrarische wereld, om eventuele misverstanden te verhelpen;
- actief meedenken over het beleid van een duurzame natuur, gestuurd door natuurlijke processen, zoveel mogelijk inhoud te geven;
- uitdragen van ervaringen met begrazing in natuurgebieden;
- voorlichting geven door middel van publikaties;
- deskundigenoordeel niet beperken tot zuiver veterinaire aspecten, maar ook overleg bevorderen over populatiebeheer voor zover dit consequenties heeft voor de gezondheid en het welzijn van dieren.

3. WETTEN EN REGELGEVING

De dieren die in natuurgebieden ingezet worden als beheersmaatregel worden gezien als gehouden dieren. Dit wil zeggen dat zij onder de beschikkingsmacht van de mens vallen. Dit houdt tevens in dat deze dieren onder de Nederlandse en Europese wetgeving vallen. De volgende wetten en verordeningen zijn van belang:

- Veewet;
- Destructiewet;
- Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren;
- Richtlijnen van de Europese Unie.
- Verordeningen van het Landbouwschap;

3.1 Veewet

De regelgeving op het gebied van het houden van vee is nog steeds geregeld in de **Veewet van 1920**. In de considerans daarvan staat:

“ Dat het wenselijk is nieuwe wettelijke voorschriften tot regeling van het veeartsenijkundig Staatstoezicht uit te vaardigen”.

In artikel 1 staat wat onder dit veeartsenijkundig Staatstoezicht o.a. wordt verstaan:

- de zorg voor de algemene gezondheidstoestand van de veestapel
- de wering en bestrijding van besmettelijke veeziekten
- de keuring van voor uitvoer bestemd vee en vlees

De bescherming van de Nederlandse veestapel tegen besmettelijke ziekten is, behalve voor de Nederlandse veehouderij, vooral ook van belang met het oog op de export. Iedere eigenaar, houder of hoeder van vee is dan ook verplicht om bij verschijnselen van een in de Veewet genoemde besmettelijke ziekte hiervan onmiddellijk aangifte te doen bij de burgemeester van de gemeente waar het vee zich bevindt. Voorbeelden van dergelijke “veewetziekten” zijn mond- en klauwzeer en runderpest.

De Veewet zal gefaseerd worden afgebouwd en overgenomen in de Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren. In de loop van de eerste maanden van 1996 krijgt een groot deel van deze overgang z'n beslag.

3.2 Destructiewet

Het onbruikbaar maken van met name genoemd materiaal van dierlijke herkomst is geregeld in de **Destructiewet 1994**. Deze wet valt onder de verantwoordelijkheid van de Minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS). De Minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij is hiervan medeondertekenaar. Onder destructie wordt verstaan het onschadelijk maken van destructiemateriaal in een destructor en het daarbij verwerken tot nuttige producten.

- Artikel 1 van deze wet omschrijft wat er onder destructiemateriaal verstaan wordt. Dit is o.a. *materiaal van dierlijke herkomst, dat ingevolge de Vleeskeuringswet of de Veewet onbruikbaar moet worden gemaakt als voedsel voor mens en dier*. Het moet onschadelijk worden gemaakt of worden vernietigd.
- De Destructiewet verstaat onder “slachtdieren”: *eenhoevige dieren, runderen, schapen, geiten, varkens en pluimvee en onder dierlijk afval: niet voor menselijke consumptie bestemde dode dieren, (...)*
- Onder hoog-risico-materiaal wordt onder meer verstaan: *gestorven slachtdieren, dierlijk afval dat ingevolge (...) de Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren onbruikbaar moet worden gemaakt voor voedsel voor mens en dier, (...)*.
- In art. 13, eerste lid staat: *Door Onze Minister kan, zo nodig onder door hem te stellen voorschriften, ontheffing worden verleend van de in artikel 12 bedoelde verplichtingen ten aanzien van hoog-risico-materiaal, dat door bijzondere omstandigheden niet overeenkomstig de bij of krachtens deze wet gegeven regelen kan worden opgehaald, vervoerd of onschadelijk gemaakt. Daarbij wordt in elk geval voorzien in de wijze van onschadelijk maken ervan.*

In overleg met het ministerie van VWS wordt thans nagegaan of op grond van dit artikel 13.1 voor een aantal natuurterreinen voor het laten liggen van kadavers ontheffing kan worden verleend.

3.3 Gezondheids- en welzijnswet voor dieren

De wetgeving ten aanzien van de gezondheid en het welzijn voor dieren is geregeld in verschillende wetten, zoals de Veewet, Wet op de Dierenbescherming, Wet Dierenvervoer, en de Bijenwet.

In 1980 werden voorstellen gedaan om te komen tot één wet waarin de gezondheid en het welzijn van dieren geregeld zou zijn. In november 1992 werd de definitieve Gezondheids- en welzijnswet voor dieren in het Staatsblad gepubliceerd (16 447, nr. 266). Deze wet is een kaderwet en zal zijn verdere uitwerking krijgen in Algemene Maatregelen van Bestuur (AMvB). De diverse onderdelen van de wet zullen gefa-

seerd in werking treden. De Gezondheids- en welzijnswet voor dieren zal op den duur de bovengenoemde wetten vervangen.

De Gezondheids- en welzijnswet voor dieren verstaat onder **dieren**, die dieren die worden gehouden, voor zover niet uitdrukkelijk anders is bepaald en met dien verstande dat artikel 36 tevens van toepassing is op dieren die niet worden gehouden. Onder **vee** wordt verstaan: herkauwende en eenhoevige dieren en varkens.

Volgens art. 36 is het *verboden om zonder redelijk doel of met overschrijding van hetgeen ter bereiking van zodanig doel toelaatbaar is, bij een dier pijn of letsel te veroorzaken dan wel de gezondheid of het welzijn van een dier te benadelen*.

Op grond van artikel 37 van deze wet heeft de houder van dieren de plicht voor deze dieren te zorgen (*verboden de nodige zorg te onthouden*). Deze zorgplicht zal o.a. in het hoofdstuk 7, Gezondheid en welzijn nader worden beschreven

3.4 EU-richtlijnen

De Europese Unie (EU) is erop gericht dat lidstaten onderling zo min mogelijk belemmeringen ondervinden bij de onderlinge handel. Daartoe wordt ernaar gestreefd veterinaire en zoötechnische eisen in alle lidstaten zoveel mogelijk gelijk te trekken (harmonisatie). Daartoe zijn er **richtlijnen** opgesteld o.a. voor het vervoer van levende dieren en dierlijke produkten, de eisen die op diergezondheidsvlak aan te verhandelen dieren worden gesteld en de dierziektebestrijding binnen de EU. In de EU bestaat er sinds januari 1993 een vrije markt. Gevolg hiervan is dat:

- er controle is op productiebedrijven (gezondheidsstatus);
- er een identificatie- en registratiesysteem voor dieren moet zijn.
- er een wederzijds vertrouwen bestaat in de garanties, verstrekt door de veterinaire instanties van de lidstaten.

De lidstaten en daarmee veehouderijbedrijven zijn **verplicht** aan deze richtlijnen te voldoen.

3.5 Regelingen georganiseerde dierziektenbestrijding

3.5.1 Algemeen

De Rijksoverheid heeft de georganiseerde dierziektenbestrijding van een aantal met name genoemde endemische ziekten (o.a. rundertuberculose, runderbrucellose, z.g. Groep 2 en 3 ziektes op dierziektenlijst EG) gedelegeerd aan het Landbouwschap.

Het Landbouwschap is een privaatrechtelijke organisatie, waarvan alle veehouders verplicht lid zijn. Het Landbouwschap stelt reglementen op, die dezelfde kracht hebben als wetten. De uitvoering van de reglementen aangaande de georganiseerde dierziektenbestrijding is door het Landbouwschap gelegd bij de Gezondheidsdienst voor Dieren.

Op grond van de twee Europese Richtlijnen (89/153/EEG en 92/102/EEG) is de *Verordening Identificatie en Registratie voor Runderen* door het Landbouwschap opgesteld. Deze Verordening houdt in dat elk rund, ongeacht ras of reden van houderij, op de voorgeschreven wijze geïdentificeerd en geregistreerd moet zijn. Bovendien moet elke bedrijfseenheid die één of meer runderen houdt, zich als zodanig laten registreren bij de Gezondheidsdienst voor Dieren (GD). Tevens moeten veehouderijbedrijven -dus ook natuurterreinen met vee in eigendom of van derden, of met inschaarvee- een bedrijfsregister bijhouden, waarin alle mutaties (aan- en afvoer van dieren, geboorten etc.) bijgehouden worden.

Op grond van de *Verordeningen Georganiseerde Dierziektenbestrijding*, die weer verankerd zijn in de Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren, is het verboden de daarin genoemde diersoorten (onder andere ook runderen) te houden (in eigendom en bij inscharing), tenzij men voldoet aan de gestelde bepalingen. De verordeningen die voor de diverse soorten landbouwhuisdieren van kracht zijn, gelden ook voor de dieren die tot deze soorten behoren en die in natuurterreinen grazen.

De dwingende bepalingen zijn niet alleen nodig om te voldoen aan Europese richtlijnen, maar zijn van groot belang voor een goede diergezondheidsbewaking. De daardoor gerealiseerde diergezondheidsstatus is mede bepalend voor de marktpositie van de totale sector van die diersoorten. In dit opzicht is de zwakste schakel (lees veehouderijbedrijf) bepalend voor de sterkte van de keten (lees sector). Beheerders van natuurterreinen met begrazing moeten zich bewust zijn van hun verantwoordelijkheid in deze en dat zij in principe dezelfde plichten en rechten hebben als reguliere veehouders.

3.5.2 Bijzondere bepalingen m.b.t. de identificatie en registratie van runderen in natuurterreinen.

Allereerst het volgende:

In de discussie over de toepasbaarheid van de Verordening Identificatie en Registratie van Runderen 1991 in de natuurterreinen is voor de natuurgebieden met begrazing een aparte indeling gemaakt. Deze indeling, die door het Landbouwschap in zijn verordening is verwerkt, is gebaseerd op de mate van zelfregulatie en natuurlijkheid van de terreinen, als mede op de mate waarin de overheid een rechtstreekse relatie onderhoudt met de beheerder. Onder zelfregulatie moet in dit verband worden verstaan dat de natuur zich zoveel mogelijk zonder menselijk ingrijpen kan ontwikkelen. Hoewel deze indeling niet helemaal strookt met de indeling uit de nota Ecosystemen in Nederland, blijkt deze bij de verdere uitwerking van de begrazing in het kader van de uitvoering van de wet- en regelgeving t.a.v. gezondheid en welzijn van dieren goed bruikbaar te zijn.

Deze tweedeling is als volgt:

- de eerste indeling is naar **terreineigenaar**. Hierbij is gekeken naar die eigenaren, waarmee het rijk een juridische of bestuurlijke band heeft. Dit zijn:
 - het Staatsbosbeheer (en de andere rijksdiensten);
 - de particuliere natuurbeschermingsorganisaties (gesubsidieerden op grond van de Regeling bijdragen particuliere terreinbeherende natuurbeschermingsorganisaties);
 - de eigenaren/gebruikers van terreinen die zijn aangewezen als beschermd- of staatsnatuurmonument op grond van de Natuurbeschermingswet (met een geldig beheersplan ex artikel 14).
- een indeling naar **terreinen**:
 - **Grootschalige zelfregulerende natuurgebieden**
Onder deze gebieden worden natuurterreinen verstaan die een minimale oppervlakte hebben van 700 ha. en waar het beheer in hoge mate gericht is op zelfregulatie. Deze terreinen dienen met natuurlijke of kunstmatige barrières te zijn gescheiden van vee- teeltgebieden. De enige voorbeelden zijn thans de Oostvaardersplassen, de Slikken van Flakkee en de IJmbosch.
 - **Halfnatuurlijke gebieden**
Onder deze gebieden worden natuurterreinen verstaan van zodanige omvang en begroeiing, dat de dieren in de regel slechts 1 à 2 maal per jaar in handen komen. Deze gebieden variëren in grootte van globaal 50 ha. tot 1000 ha. Enkele voorbeelden zijn het Hijkerveld en het Orvelter Zand van het Drents Landschap met Schotse Hooglanders, de Schotse Hooglanders van Staatsbosbeheer in de duinen van Texel, en de Galloways van Natuurmonumenten in de Peizermaden.
 - **Reguliere begrazingsterreinen**
Dit zijn de overige natuurgebieden waar de dieren praktisch dagelijks in handen van de beheerder komen.

Natuurterreinen zijn vaak anders dan de reguliere veehouderijbedrijven. Met het oog op -onder meer- de ethische en fysieke problemen, die zich kunnen voordoen bij begrazing in de natuurterreinen zijn er enkele aanpassingen aangebracht in de bepalingen van de Verordening I & R-runderen. Om voor de aangepaste regelingen in aanmerking te komen moeten de betrokken terreinen in eigendom of beheer zijn bij één van de hierboven genoemde terreinbeheerders.

Daarnaast moet een natuurterrein voldoen aan de definitie "half-natuurlijk" of "grootschalig zelfregulerend" natuurterrein. Deze terreinen moeten als zodanig geregistreerd zijn bij de GD, en de grootschalige zelfregulerende terreinen moeten bovendien als zodanig zijn aangewezen door het Ministerie van LNV (administratief loopt deze aanwijzing via het Landbouwschap/GD).

Voor de betreffende terreinbeheerders geldt, dat -op verzoek- een verkleind leverkleurig oormerk mag worden gebruikt, waarmee de dieren kunnen worden vervoerd. Naar verwachting zal dit type oormerk binnenkort ook door derden mogen worden gebruikt.

Voor **halfnatuurlijke gebieden** gelden de volgende afwijkingen van de reguliere bepalingen:

- identificatieplicht -voor zover dit praktisch uitvoerbaar is- binnen 30 dagen na geboorte i.p.v. binnen de reguliere periode van drie werkdagen na de geboorte. In de praktijk kan dit voor de onoverzichtelijke, grotere terreinen neerkomen op een merkactie vlak na de geboortengolf in het voorjaar en één in het najaar;

- bij afvoer naar reguliere veehouderijbedrijven dienen de dieren -zo nodig- opnieuw gemerkt te worden met de officiële oormerken;
- het jaarlijks koppelonderzoek op brucellose en leucose geschiedt op kosten van de eigenaar.

Voor **grootschalige, zelfregulerende natuurterreinen** geldt:

- de runderen mogen niet voorzien zijn van identificatiemerken -en indien aanwezig- dan moeten deze onder toezicht van de GD worden verwijderd;
- in geval van uitzonderlijke omstandigheden en calamiteiten kunnen dieren ook naar elders afgevoerd worden, maar zodanig dat ze niet in het intra-communautaire (EG) verkeer komen. Afvoer naar andere natuurterreinen in Nederland en daarbuiten behoort dus tot de mogelijkheden, maar alleen met schriftelijke goedkeuring (gezondheidsverklaring) van de GD. Dit komt voor in geval van bloedverversing en het opstarten van begrazing in andere natuurterreinen met dezelfde "status". Afvoer naar terreinen met een lagere status, bv de half-natuurlijke terreinen kan alleen als duidelijk is, dat de dieren volkomen gezond zijn, dit naar het oordeel van de GD.;
- in het algemeen geldt, dat te transporteren dieren van een I&R-oormerk dienen te zijn voorzien;
- éénmalig diergezondheidsstatus bepaling door 10% van de dieren te onderzoeken op tuberculose, brucellose en leucose, direct na registratie;
- er dient een quarantaine-faciliteit te zijn;
- kosten van bloedtappen, bloedonderzoek en tuberculineren zijn voor rekening van de eigenaar.

Voor de overige terreinen, waar de dieren regelmatig in handen komen, gelden de normale regels van de I&R, met dien verstande dat de bedoelde organisaties mogen kiezen voor het leverkleurige oormerk.

3.5.3 I&R schapen en geiten

Sinds 1 oktober 1995 geldt ook voor schapen- en geitenbedrijven een registratieplicht, met dien verstande dat schapen en geiten geïdentificeerd moeten zijn als zij het bedrijf voor slachting of voor verkoop voor het leven verlaten. Voor schapen en geiten in natuurterreinen geldt dus dat de beheerder zich moet laten registreren als schapen- en/of geitenhouderijbedrijf.

Dit moet ook gebeuren bij inscharing met schapen en geiten van derden. De dieren dienen bij elke vorm van afvoer gemerkt te zijn met één van de geaccepteerde typen oormerken.

Verder dient er een bedrijfsregister bijgehouden te worden waarin alle mutaties (aan- en afvoer, geboorten, sterfgevallen) vermeld worden.

Voor export van fokdieren dient de betreffende houder deelnemer te zijn aan het scrapiebestrijdingsprogramma en te voldoen aan de daarin vermelde eisen.

Het oormerk voor schapen en geiten is alleen noodzakelijk voor dieren die in het nationale en internationale handelsverkeer kunnen komen. Er zijn een paar situaties waar schapen vrij leven in de "wildbaan", bijv. in het Deelerwoud. Deze schapen die niet in het handelsverkeer komen, alsmede de wilde moeflons behoeven niet te worden gemerkt.

4. ZIEKTEN EN GEBREKEN

4.1 Algemeen

De EU heeft in het kader van de dierziektebestrijding de dierziekten in vijf groepen verdeeld en heeft per groep een aantal specifieke ziekten aangewezen.

- **Groep 1** betreft ziekten die zeer besmettelijk zijn en epidemieën kunnen veroorzaken; bv. mond en klauwzeer, runderpest.
T.a.v. deze ziekten moeten bestrijdingsmaatregelen genomen worden en uitbraken van deze ziekten moeten zo snel mogelijk gemeld worden aan de Europese Unie in Brussel.
- **Groep 2** betreft besmettelijke ziekten waarvoor controle en/of uitroeiingsmaatregelen per veehouderij moeten worden genomen; bv. brucellose en TBC. Deze ziekten moeten binnen het land gemeld worden, zodat maatregelen genomen kunnen worden.
- **Groep 3** betreft besmettelijke ziekten waarvoor op basis van vrijwilligheid uitroeiingsmaatregelen kunnen worden getroffen; bv. infectieuze bovine rhinotracheïtis (IBR) op rundveebedrijven en paratuberculose.
Het belang van deze ziekten zit ondermeer in:
 - handelsbelemmering ("politieke ziekten");
 - besmettingsgevaar voor vrije bedrijven;
 - groep 3 ziekten kunnen promoveren tot groep 2 ziekten. IBR op KI-stations is dat al, terwijl in juli 1996 het principe-besluit is genomen door Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij en het Landbouwschap op 1-1-1998 een bestrijdingscampagne van start te laten gaan met als doel het percentage IBR-positieve koeien in vijf jaar te laten dalen van 42 naar 5%.
- **Groep 4** betreft ziekten die niet onder andere regelingen vallen; bv. hondsdoelheid.
- **Groep 5** omvat visziekten en laten we buiten beschouwing

Nederland, als lidstaat van de EU, is verplicht zich aan richtlijnen te houden die op het gebied van de ziekten uit groep 1 en 2 zijn opgesteld. Voor ziekten uit groep 3 kan de lidstaat zelf bepalen of er overgegaan wordt tot bestrijding of uitroeiing. Voor IBR zal er waarschijnlijk een verplicht bestrijdingsprogramma komen.

Dieren die ingezet worden in natuurterreinen worden op basis hiervan ook geacht onderworpen te zijn aan Nederlandse en Europese wetgeving ten aanzien van de bestrijding van besmettelijke dierziekten en het handhaven van een optimale dierziektestatus. Dit geldt dus ook voor eventuele nationale programma's.

Terzijde zij nog opgemerkt dat er thans binnen LNV -binnen de herbezinning die plaats vindt over de rol van de overheid bij de bestrijding van dierziekten- aan een andere indeling van de dierziekten wordt gewerkt, die passend is binnen de internationaal gehanteerde standards van het Office International des Epizooties te Parijs. Deze indeling kon echter niet meer in dit rapport worden verwerkt.

4.2 Ziekten

Dieren die op reguliere manier gehouden worden, komen elke dag in handen van de eigenaar. Hij slaat minstens een half uur de dieren intensief gade en heeft direct in de gaten als er iets mis is. Symptomen als:

- suf
- niet alert
- hoesten
- conditie vacht

zullen snel de aandacht trekken. Bij melkkoeien, die overigens niet vaak in het natuurbeheer zullen worden ingezet, ligt dit nog eenvoudiger, omdat een dier dat zich niet welbevindt al snel minder melk produceert. Ook het afwijkende gedrag in de koppel valt snel op.

Een beheerder van gebieden waarin dieren van derden voor de begrazing worden ingezet, heeft een andere verantwoordelijkheid ten aanzien van de ingeschaarde dieren dan de beheerder die zelf dieren inzet. Hij stelt grond ter beschikking aan veehouders, die hun eigen verantwoordelijkheid hebben ten

aanzien van gezondheid en welzijn. Hij moet wel goede afspraken maken met de inschaarder. De eigenaar van het terrein moet de dieren aanmelden t.b.v. van de I&R-registratie.

De beheerder, die zelf verantwoordelijk is, heeft het moeilijker vanwege de, in het algemeen, onoverzichtelijke terreinen. Hij zal regelmatig in het gebied moeten komen en aantekening moeten houden van zijn waarnemingen. Het onderkennen van ziekten, door welke oorzaak dan ook, zal op een moment kunnen plaatsvinden dat het dier of de dieren ernstig ziek of reeds dood is of zijn. Na overlijden zal de diagnose gesteld worden na sectie en onderzoek op één van de lokaties van de Gezondheidsdienst voor Dieren. In het kader van de dierziektebestrijding moet aan de volgende ziekten gedacht worden.

- **Ziekten die verplicht bestreden moeten worden.**
 - Brucellose;
 - Enzoötische Bovine Leucose (EBL);
 - Tuberculose.
- **Ziekten die vrijwillig bestreden worden of die aandacht behoeven.**
 - Salmonella dublin;
 - Paratuberculose;
 - Leptospirose;
 - Infectieuze Bovine Rhinotracheitis (IBR)
 - Bovine Virusdiarree (BVD);
 - Parasitaire infecties zoals maagdarm- en longwormen, leverbot.

Vrijwilligheid betekent geen vrijheid, blijheid. Ook hier geldt dat -met in acht neming van de doeleinden van het natuurterrein- onnodig lijden voorkomen moet worden.

In het algemeen is in de grote natuurterreinen de bezettingsgraad aan dieren niet hoog. Hierdoor zal de infectiedruk bij ziekten laag zijn. Er kunnen zich omstandigheden voordoen waarbij deze infectiedruk wel hoog kan zijn. In natte gebieden kan leverbot flink de kop opsteken; in bosgebieden kan het vee last hebben van het wrangvliegje (*Hydrotea irritans*), Nederland is, na georganiseerde bestrijding vanuit de GD vrij van runderhorzel. Toch wordt dit insect bij geïmporteerde dieren incidenteel nog wel eens gevonden. Tekorten aan mineralen en sporenelementen zullen naar voren komen na bodem- en gewasonderzoek en onderzoek aan gestorven dieren. (o.a. leveronderzoek). Hierbij kan een relatie worden gelegd tussen bodem, plant en dier.

4.3 Insleep van ziekten

Het is belangrijk de status van de dieren in de terreinen, voor wat betreft de in de vorige paragraaf genoemde ziekten, goed te bewaken. Het beheer van de kudde zal er op gericht moeten zijn het binnenbrengen van de verwekkers van deze ziekten zoveel mogelijk te voorkomen.

In grote zelfregulerende gebieden worden regelmatig excursies gehouden. De bezoekers kunnen uit alle windstreken komen, ook buiten de EU. Het gevaar zou kunnen bestaan dat bezoekers ziekteverwekkers mee kunnen nemen b.v. aan hun laarzen en op deze wijze de aanwezige grazers besmetten. In dergelijke gevallen verdient het aanbeveling de bezoekers van bedrijfslaarzen te voorzien. Overigens zal het in voor bezoekers toegankelijke gebieden niet volledig mogelijk zijn eventuele insleep te bewaken. Daartegenover staat, dat kleding en schoeisel van "burgers" zelden of nooit tot problemen leiden.

De allerbelangrijkste bron van insleep van ziektekiemen zijn de dieren zelf. Wanneer dieren moeten worden toegevoegd aan een kudde, zal er nauwlettend op moeten worden toegezien dat ze aan minimaal dezelfde gezondheidsstatus voldoen. Men moet dus met toevoegingen en verplaatsingen altijd voorzichtig zijn. Hoe geslotener de populatie, hoe beter het in het algemeen is. Dit heeft ook consequenties voor het toelaten van vee van derden.

4.4 Inschaarders en uitschaarders

In een aantal terreinen worden met regelmaat dieren die eigendom zijn van derden tijdelijk ingezet voor de begrazing. Dit zullen dan vrijwel altijd runderen uit de reguliere veehouderij zijn. Alle regelgeving op het gebied van de rundergezondheidszorg is derhalve normaal van toepassing. Inscharen van vee zal moeten worden gemeld bij de Gezondheidsdienst. Immers, bij het uitbreken van een besmettelijke ziekte (bijvoorbeeld TBC of Abortus Bang) moet het mogelijk zijn eventueel besmette dieren te achterhalen, ook als ze (tijdelijk) ver van huis zijn uitgeschaard.

Er wordt soms te gemakkelijk gedacht over ziekteverspreiding en ziekte overdracht. Zeker wanneer de terreinbeheerder zelf al runderen in de terreinen heeft, is het ten sterkste af te raden gebruik te maken

van inscharen. Het is altijd mogelijk, dat de toegevoegde runderen een ziekte mee brengen. Zeker bij de extensieve vorm van houderij in de natuurterreinen is het dan weer uiterst moeilijk een dergelijke ziekte te elimineren.

Wanneer een beheersinstantie zelf geen dieren bezit, maar wel bijvoorbeeld runderen wil inzetten, is het in feite de inschaarder die de risico's loopt, wanneer dieren van meerdere verschillende herkomsten bij elkaar worden geweid. Het kan echter in dergelijke gevallen de relatie met inschaarders alleen maar ten goede komen als in de afspraken wordt vastgelegd, dat de beheerder zich tot één inschaarder beperkt, of dat er geen ander vee wordt toegelaten in het terrein zonder dat alle betrokken inschaarders hiervan in kennis zijn gesteld en hun goedkeuring eraan hebben gegeven. In dergelijke gevallen moet dan de gelegenheid worden geboden na te gaan of de dieren van die inschaarders die in een bepaald terrein vee willen inzetten, aan dezelfde gezondheidsstatus beantwoorden. Het gaat er om zoveel mogelijk risico's af te vangen.

5. VETERINAIR ONDERZOEK, AANTALSREGULATIE EN HET TRANSPORT VAN DIEREN.

Bij aantalsregulatie en voorgenomen transport van dieren is het vaak eenvoudig tegelijk het noodzakelijke veterinaire onderzoek te verrichten. Hieronder wordt op een aantal ter zake doende aspecten nader ingegaan.

5.1 Veterinair onderzoek

5.1.1 Algemeen veterinair onderzoek door dierenarts

Het is noodzakelijk dat de dierenarts regelmatig algemeen veterinair onderzoek doet aan de kudde. Dit betreft:

- éénmaal per jaar steekproefsgewijs bloed- en faecesonderzoek;
- éénmaal per jaar, liefst vaker, met name ook in het vroege voorjaar een algemene veterinaire inspectie in het terrein plus conditiescore.

5.1.2 Onderzoek bij transport of aantalsregulatie

Als er dieren toch in handen zijn, is gewenst op de volgende aspecten veterinair onderzoek te verrichten.

- **Wettelijk verplicht onderzoek:**
 - bloedonderzoek t.a.v.: brucellose, leucose, TBC
 - oormerken tegelijk met bloedtappen
- **Onderzoek op vrijwillige basis voor eigen informatie:**
 - bloedonderzoek algemeen;
 - mineralen, status, serologisch;
 - onderzoek faeces;
 - wormen, leverbot;
 - gewicht.

Vervolgens worden de dieren overgebracht naar de quarantaineweide waar zij verblijven tot de uitslag van het onderzoek bekend is. Hierna kan afvoer plaatsvinden.

Begeleiding:

- De uitvoering van het onderzoek geschiedt door de dierenarts;
- Bij de behandeling in de kraal is de GD aanwezig;
- Via de GD vindt melding plaats aan de RVV.

5.1.3. Administratie

Er is een centraal aanspreekpunt: de kuddebeheerder.

De volgende gegevens worden bijgehouden:

- mutaties in aantallen;
- de ziektegevallen met behandeling en uitslagen bloedonderzoek;
- de uitslag steekproefsgewijs faecesonderzoek 1 maal per jaar;
- het verslag van de algemeen veterinaire inspectie in het terrein plus conditiescore.
- periodieke toets van de gezondheid van de dieren, aan te geven door GD: bv wel Abortus Bang, Leucose, geen TBC).

5.2 Aantalsregulatie

De beheerders van de drie grote, "natuurlijke" gebieden hebben in overleg met elkaar en met de begeleidende dierenarts een plan ontworpen ten behoeve van de aantalsregulatie en de gezondheidsregistratie in dergelijke gebieden. Dit idee is besproken in de Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur en vormt de basis om -met voldoende voorzorgen- de overtollige runderen uit het terrein af te voeren.

5.2.1. Verschillende mogelijkheden

De volgende situaties kunnen zich voordoen:

- dode dieren:
 - laten liggen in het terrein;
 - afvoeren naar de destructie;
 - afvoeren voor pathologisch onderzoek bij de Gezondheidsdienst.
- afvoer naar slachthuis:
 - afvoer gedood (na afschot);
 - afvoer levend.
- afvoer naar een ander natuurgebied:
 - naar een zelfregulerend natuurterrein;
 - naar een halfnatuurlijk natuurterrein;
 - naar een overig natuurterrein.
- andere vormen van afvoer:
 - naar particulieren;
 - export naar buitenland.

Levende afvoer van overtollige dieren vindt plaats in overleg met en onder begeleiding van de Gezondheidsdienst, afhankelijk van de bestemming van de dieren:

- rechtstreeks met een vervoersbewijs (slacht);
- via de kraal en quarantaineweide ("voor het leven").

De af te voeren dieren worden in de kraal geselecteerd, onderzocht en zo nodig gemerkt.

5.3 Transport

Transport van dieren zal over het algemeen geen problemen opleveren. Dieren die op reguliere wijze gehouden worden zijn gewend aan verplaatsingen en zullen rustig blijven bij transport van de ene plek naar de andere. In gebieden waar de dieren minder of nauwelijks contact hebben met mensen zal het verplaatsen meer problemen opleveren.

Wanneer moeten dieren getransporteerd worden? Door aanwas zal een gebied op een gegeven moment vol zijn. Het hangt van de doelstelling van de beherende instantie af wat er met de overtollige dieren gebeurt:

- Afvoer naar andere terreinen;
- Afvoer naar slachthuis (dood of levend).

Bij afvoer van dieren doet zich een aantal problemen voor. Welke dieren moeten worden gevangen en hoe moet dit gebeuren. Een methode die in de praktijk goed werkt, is in het terrein een kraal te bouwen en hier de likstenen op te hangen. De dieren zijn dan gewend door de kraal te lopen en het opsluiten en selecteren zal geen probleem opleveren. Dit is een gunstig moment om de gezondheidstatus van de dieren te onderzoeken. Samenwerking met de gezondheidsdienst is op zijn plaats. Vervoer naar een ander terrein vindt plaats in verzegelde veewagens.

Indien dieren afgevoerd worden naar een slachthuis doen zich dezelfde problemen voor ten aanzien van selectie en vangen. Een kraal brengt ook hier uitkomst. Ook in dit geval kunnen de dieren onderzocht worden door de GD om de gezondheidstatus van de dieren vast te stellen als graadmeter van de koppel waar zij uitkomen.

Volgens de **Vleeskeuringswet** moeten dieren voor en na het slachten gekeurd worden. Dit houdt in dat de dieren levend op het slachthuis arriveren. Er zullen zich echter gevallen voordoen waarbij dieren zich niet zomaar laten vangen en vervoeren. Alleen in deze gevallen kan een praktizerend dierenarts de levende keuring verrichten, waarna het dier door hem of onder zijn toezicht bedwelmd, dan wel gedood en daarna verbloed wordt. Het dier wordt vervoerd naar een slachthuis met faciliteiten voor speciale noodslachtingen onder begeleiding van een voorgeschreven verklaring van de practicus.

N.B.: Aspect van aandacht is de maximale periode tussen het doden en de aankomst op een slachthuis.

5.4 Export

Gelet op de huidige wetgeving is het niet zonder meer mogelijk om dieren, die niet onderworpen zijn aan veterinaire programma's, uit te voeren naar het buitenland. De EU bepaalt in een aantal richtlijnen ten aanzien waarvan garanties moeten worden verstrekt bij de levende uitvoer van dieren. Voor Nederland zijn de daarvoor geldende voorschriften vastgelegd in de **Regeling Uitvoer Vee 1974**. Deze regeling is gebaseerd op de Veewet (artikelen 38, 67 en 71). De uitvoerbepalingen voor runderen en varkens zijn neergelegd in artikelen 2 tot en met 5 voor uitvoer naar EU-lidstaten, voor schapen en geiten in artikel 11e en voor éénhoevigen in artikelen 11b tot en met 11d. Uitvoer van vee naar derde landen is vastgelegd in artikelen 6 tot en met 11a. In deze artikelen wordt steeds weergegeven welk soort certificaat met de dieren moet worden meegestuurd. In de certificaten staan voor elke diersoort onder andere garanties ten aanzien van het (niet) voorkomen van ziekten. De regeling verwijst naar de EU-richtlijnen die aangeven voor welke ziekten en bedrijfseisen gecertificeerd moet worden.

De Gezondheidsdienst voor dieren zal in samenspraak met de RVV en de Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur tot afspraken moeten komen op welke wijze tegemoet kan worden gekomen aan de in de **Regeling Uitvoer Vee 1974** gestelde eisen om export van dieren mogelijk te maken. Te denken valt aan de methode aangegeven door Natuurmonumenten waarbij de dieren gescreend worden. Er zal tevens een nauwkeurige analyse van de relevante EU-regelgeving moeten plaatsvinden. Er zullen garanties gegeven moeten worden wat betreft de dierziektestatus voordat de RVV overgaat tot exportcertificering.

6. OMGAAN MET DODE DIEREN

6.1 Functie van dode dieren in het veld

In het ecosysteem hebben niet alleen de levende planten en dieren een belangrijke rol. De kringloop van het leven (opbouw en afbraak) kan alleen goed functioneren als er ook dode organismen aanwezig zijn. Veel soorten planten en dieren kunnen alleen leven op dood materiaal en zijn er voor gebouwd dit dode materiaal af te breken, waarvan de mineralen later weer ten goede komen van de levende natuur.

Jarenlange strijd in de bosbouwwereld, maar ook veel voorlichting in de richting van het publiek heeft geleid tot een begrip voor het belang van dode bomen in het bos. Het dunner takhout is immers niet voldoende om de "afbrekers" in leven te houden. Dood hout is een geaccepteerd bosbeleidsitem geworden, zonder dat dit ten koste gaat van fyto-sanitaire kwaliteit van het bos.

Veel organismen zijn gebonden aan dood vlees. Grote dode dieren zijn in onze streken uiterst zeldzaam en daarmee ook de dieren, die hieraan zijn gebonden voor hun overleven. Hierbij kan worden gedacht aan de aaskevers, de vliegen die voedsel zijn voor tal van insecteneters, de grotere aaseters, zoals wild zwijn, vos, maar ook de raaf en de zeearend. Karkassen van dode Heckrunderen in de Oostvaardersplassen blijken aan het einde van het destructieproces te worden gebruikt als kapstok voor de nesten van wilde bijen. De botten worden uiteindelijk opgeknagd door de muizen. Maar weinig blijft er over. Uit ervaringen blijkt, dat een Schotse Hooglander in de Imbosch binnen enkele weken verdwenen is, opgevreten door vooral de wilde varkens. In de Oostvaardersplassen duurt het langer, omdat daar geen varkens voorkomen. Binnen een maand of drie is het vlees verdwenen, opgevreten door een waar legioen van vliegenmaden. De huid van deze beesten hangt, verdroogd en witgescheten door de vogels -die zich waarschijnlijk waanden in een Luilekkerland- over het karkas.

Hieronder wordt per gebiedstype het een en ander nader uitgewerkt.

6.2 Reguliere gebieden.

In deze gebieden zal het geen problemen opleveren om te handelen zoals de Destructiewet voorschrijft te doen. Iedere houder van landbouwhuisdieren is verplicht om, in geval van dode dieren, deze aan te melden bij één van de twee destructors die Nederland nog rijk is. Het onttrekken van destructiemateriaal is strafbaar volgens diezelfde wet.

6.3 Halfnatuurlijke gebieden

De dieren in deze gebieden worden op zodanige wijze gecontroleerd dat een dier dat is gestorven, om welke reden dan ook, snel gemist en gevonden wordt. Hierna wordt het dier ter destructie afgevoerd. De Destructiewet is hier dus onverkort geldig.

6.4 Zelfregulerende gebieden

In deze gebieden komt het regelmatig voor dat dieren pas gevonden worden als zij al enige tijd gestorven zijn. Door het ruige karakter van bepaalde gebieden en het vaak onbegaanbaar zijn van het terrein worden dieren niet zo vlug gemist of opgemerkt. Hierdoor is het soms onmogelijk aan de wettelijke eisen te voldoen. Met de vertegenwoordigers van het Ministerie van VWS zullen afspraken worden vastgelegd in welke gebieden en onder welke omstandigheden ontheffing verkregen kan worden.

Overleg met de Veterinaire Hoofdinspectie Volksgezondheid heeft geleid tot inzicht in de problematiek van gestorven dieren. Zij hechten er belang aan dat dieren zoveel mogelijk worden afgevoerd naar een gezondheidsdienst om sectie te plegen.

Over de processen van de natuurlijke destructie en de invloed daarvan op de omgeving is, gelet op de beperkte ervaring hiermee, nog te weinig bekend. Nader onderzoek hiernaar, zowel naar de ecologische als de veterinaire aspecten is gewenst.

6.5 De Destructiewet

Maar, hoewel oogluikend en in goed overleg in terreinen als de Oostvaardersplassen en de Imbosch/Loenermark kadavers worden toegestaan, handelt de beheerder feitelijk in strijd met de Destructiewet. In overleg met het ministerie van VWS wordt thans nagegaan of op grond van dit artikel 13.1 voor een aantal natuurterreinen voor het laten liggen van kadavers ontheffing kan worden verleend.

De lijn, die in discussie is gebracht, is de volgende:

- het laten liggen van dode dieren is alleen toegestaan in de grote terreinen, die zijn aangemerkt als natuurterreinen met een hoge mate van zelfregulatie (in de praktijk zijn dit de terreinen, waar het -volgens de I&R-systematiek- verboden is de runderen te merken);
- alleen dieren, die van nature of als gevolg van een (niet aangifteplichtige) ziekte of een gevecht zijn overleden mogen blijven liggen;
- dieren, die uit een oogpunt van aantalsregulatie zijn gedood dienen te worden afgevoerd;
- op dieren, die in het terrein blijven liggen, wordt sectie verricht;
- om overlast voor de omgeving -en eventuele risico's, zo die er zijn- te beperken wordt gedacht om in een strook (bv 250 m), grenzend aan de randen van deze terreinen (bijv. langs openbare wegen en landbouwgronden) het laten liggen van kadavers uit te sluiten.

6.6 Kadaveronderzoek

Het is van evident belang om gestorven dieren te laten onderzoeken door de GD of het ID-DLO in Lelystad. Op deze manier is te achterhalen wat de doodsoorzaak van het dier was. Hierdoor komen waardevolle gegevens beschikbaar die weer gebruikt kunnen worden om op verantwoorde wijze de dieren te beheren.

6.7 Vraagtekens

Er zijn nog verschillende open einden aan dit aspect, waar in later stadium nader naar moet worden gekeken. Enkele voorbeelden:

- het imago van de begrazingsprojecten gezien vanuit de reguliere veehouderij. Het valt te verwachten, dat het (consequent) laten liggen van kadavers het (soms toch al breekbare) imago van het inzetten van met name runderen voor begrazingsdoeleinden gezien vanuit de reguliere veehouderij schade toebrengt. Het kan op de reguliere veehouderij bedreigend overkomen, dat in begrazingsgebieden de regels met enige rek worden toegepast, men ziet daarin een groot risico.
- hiermee samenhangend; een analyse van de risico's. Een goed beeld van de risico's die met het laten liggen van kadavers verbonden zijn, kan behulpzaam zijn bij de benadering van zowel de reguliere veehouderijsectoren als het publiek.

Risico's kunnen bijvoorbeeld samenhangen met de periode dat kadavers blijven liggen:

- zijn de risico's voor verspreiding van ziektekiemen groter naarmate het langer duurt voordat het kadaver verwerkt is?
 - Versleping van infecties kan eveneens een rol spelen: in hoeverre nemen aaseters (vossen, raven, wilde zwijnen) eventueel materiaal van het kadaver (voeding van nestjongen) of de oorzakelijke besmetting mee naar elders?
 - Aan welke actieradius moet worden gedacht en wat zijn daarvan dan de risico's voor contacten met regulier gehouden dieren?
 - Wat zijn de consequenties van het fungeren van het kadaver als "vliegenbron"?
 - Zijn er relaties met het voorkomen van bijvoorbeeld myiasis (vliegелarvenziekte) bij schapen?
- publieksvoorlichting en voorlichting naar de reguliere veehouderij.

7. GEZONDHEID EN WELZIJN

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op een aantal aspecten betreffende de gezondheid en het welzijn van dieren, die hiervoor nog niet aan de orde zijn geweest.

7.1 Bescherming van dieren

In de nota Rijksoverheid en Dierenbescherming (1981) is geformuleerd wat later het uitgangspunt voor de Gezondheids- en Welzijnswet voor dieren zou worden: de erkenning van de intrinsieke waarde van het individuele dier. De eerder genoemde zorgplicht uit artikel 37 van deze wet kan verschillend worden geïnterpreteerd voor de dieren op de boerderij en de grote grazers in het vrije veld. De eerstgenoemde dieren, die worden gehouden vanuit een oogpunt van productie komen in veel grotere aantallen per oppervlakte eenheid voor, dan de dieren in de natuurterreinen, zeker als dit de (nagenoeg) natuurlijke terreinen zijn met een hoge mate van zelfregulatie. De (grotere) natuurterreinen lenen zich er voor, dat als een dier ziek is, het de rust kan vinden om uit te zieken en vanzelf weer beter te worden.

In het veld wordt genuanceerd over de zorgplicht gedacht. De één vindt het al gauw een natuurlijk proces en laat het zieke dier voor wat het is. Immers, het is toch de natuur. De ander beschouwt het dier als een "schoothondje" en grijpt al gauw op een onnatuurlijke wijze in. Hoe grijpt men in als b.v. een rund in een zelfregulerend terrein in een draadnagel heeft getrapt en deze in de hoof is vast komen te zitten? Of wat doen we als we weten dat onder de koppel maag/darm infecties aanwezig zijn? Helpen we dan met goede diergeneesmiddelen of laten we de dieren het zelf opknappen?

De grote natuurterreinen zijn niet te vergelijken met de uitgestrekte gebieden in Canada of Siberië, of die langs de evenaar zijn gelegen. Wolven, leeuwen, hyena's, die bij uitstek geschikt zijn om beesten uit hun lijden te helpen, komen bij ons immers niet voor. Een dier met bijvoorbeeld een gebroken poot zal niet vanzelf kunnen genezen en door blijven sukkelen en lijden. Dieren met een besmettelijke ziekte worden niet door roofdieren opgeruimd en kunnen de gehele kudde besmetten en zijn daarmee gelijk een risico voor de reguliere landbouw.

De zorgplicht uit artikel 37 houdt in, dat de verantwoordelijke beheerder moet ingrijpen wanneer het welzijn van het dier ernstige schade oploopt als gevolg van ziekte. Ook ter bescherming van de gezondheidsstatus van de eigen kudde en vanwege mogelijke verspreidingsrisico's kan het nodig zijn in te grijpen. Centrale vraag is daarbij echter, waaruit dat ingrijpen zou moeten bestaan. Het welzijn kan namelijk evenzeer onder druk komen te staan, wanneer het dier bijvoorbeeld met een verdovingsgeweer moet worden geschoten en wellicht nog een keer voor de nabehandeling, of waarbij het voor de behandeling noodzakelijk is het dier, dat niet anders gewend is dan de vrije ruimte, op te stallen. Steeds is het nodig de risico's en de intrinsieke waarde van het dier af te wegen tegen het doel wat bereikt wordt. Deskundige inbreng van een dierenarts is hierbij noodzakelijk.

Concreet betekent dit, dat in geval van ziekten of afwijkingen, die niet besmettelijk zijn voor de kudde, die geen onacceptabele pijn bij het dier veroorzaken, die niet leiden tot desfunctioneren van het dier, de beheerder het dier gewoon ziek laat zijn, waarna het dier weer beter wordt of toch overlijdt. Een voorbeeld: een stier in Oostvaardersplassen verloor een oog en nam -na genezing van de wond- weer gewoon deel aan alles wat "des stiers" is. Ook dieren, die aan ouderdom bezig zijn te overlijden kunnen aan hun lot worden overgelaten. Vaak zullen zulke dieren zich terugtrekken naar verborgen en beschutte plekken.

7.2 Bijvoeding

Bijvoeding leidt tot de import van voedingsstoffen in het terrein; daarnaast kan dit de sociale rangorde verstoren. Als er geen afvoer plaats vindt, is zo'n voedselverrijking schadelijk voor de realisatie van de natuurdoelen. Daarom moet bijvoeding in principe worden afgekeurd. De natuurterreinen in Nederland zijn echter niet van die omvang, dat -zeker bij jaarrondbegrazing- onder alle omstandigheden voedsel genoeg aanwezig is voor het overleven van de kudde. De individuele voedselbehoefte kan verschillen. Bij jaarrond begrazing van de grote natuurgebieden is het gewenst de kudde zo te ontwikkelen, dat de dieren optimaal geschikt zijn om ongunstige omstandigheden te overleven. Uit wetenschappelijk onderzoek van de Landbouwuniversiteit is gebleken, dat in de winter de dieren zo sterk op hun vet interen, dat zij tot 30% teruggaan in hun herfstgewicht. Binnen enkele weken in het voorjaar zijn deze dieren op hun oude gewicht en gaan verder in de groei. Ook uit gegevens over extensieve veehouderijsystemen in de tropen is goed bekend, dat er zonder wezenlijke problemen grote gewichtsverschillen door het jaar heen, afhankelijk van het seizoen, kunnen optreden.

Dieren, die teveel op hun spierweefsel interen, zijn ongeschikt voor begrazingsgebieden. Deze moeten er tijdig uit worden geselecteerd. Het is nu de kunst om de kudde zo goed te kennen, dat de overgang

van natuurlijk gewichtsverlies naar het lijden van honger, dat ten koste gaat van de weerstand en de conditie vroegtijdig wordt opgemerkt. Op dat moment is bijvoeding met schraal voedsel (bijvoorbeeld hooi) aan de orde, dan wel dat er dieren -permanent- uit het terrein worden verwijderd.

Een praktijkvoorbeeld: in de winter van 1994 stierven er plotseling aan het eind van de winterperiode op het moment, dat de voorjaarsgroei net op gang was enkele Schotse Hooglanders in de Imbosch. Na onderzoek bleken deze dieren niet te zijn gestorven als gevolg van de voedselomstandigheden, maar als gevolg van andere, natuurlijke ziekten en gebreken. De overgang van winter naar het voorjaar, toen de omstandigheden op zijn slechtst waren, gaf echter wel de genadeklap.

7.3 Oormerken of chips?

Een veel voorkomende vraag is waarom niet gekozen wordt voor injecteerbare transponders (chips). Hierover is wel nagedacht. Zij worden al gebruikt, bijvoorbeeld in dierentuinen en bij gezelschapsdieren. Voor de grootschalige toepassing in de landbouw zijn er echter nog een aantal onoverkomelijke problemen, zoals de kosten die vele malen hoger zijn dan bij het huidige systeem, de internationale afstemming en standaardisatie en de risico's van het verdwijnen van de chips in of buiten het lichaam. Samenhangend met dit laatste is het feit, dat het noodzakelijk is bij slachtdieren de chips te verwijderen. Logistiek is dit een probleem, omdat precies bekend moet zijn welke dieren wel en welke niet van chips zijn voorzien, en omdat de chips dus lang niet altijd zijn terug te vinden op de plaats waar ze zijn ingebracht.

7.4 Verdere aandachtspunten

Verdere aandachtspunten zijn:

- het toezicht op alle individuele dieren vindt regelmatig plaats;
- bij brand, extreme weersomstandigheden, overstroming, epidemie enz. dient de beheerder over "een noodplan" te beschikken, dat terstond kan worden uitgevoerd;
- jaarrondbegrazing vindt in principe alleen plaats met rassen, die goed bestand zijn tegen ongunstige omstandigheden.

8. INTERACTIE GRAZERS EN RECREANTEN

8.1 Algemeen

Niet iedereen stelt het op prijs om, wanneer hij/zij rustig aan het wandelen of fietsen is, plotseling oog in oog te staan met een loslopend rund of paard. Angst en onwetendheid spelen hierbij een grote rol. Andere mensen denken dat zij op een kinderboerderij zijn en verliezen alle voorzichtigheid uit het oog. Deze problemen spelen een rol in de natuurterreinen die opengesteld zijn voor bezoekers.

In dit hoofdstuk wordt een aantal voorbeelden uitgewerkt zonder naar compleetheid te streven.

8.2 Openstelling

Het is een misverstand te denken, dat de terreinen die met de grote grazers worden begraaasd in principe zijn gesloten voor het publiek. Het raster om zulke terreinen is er alleen om het vee te keren. Veel beheerders hebben juist aan de toegankelijkheid van deze terreinen aandacht geschonken, onder meer door het maken van veeroosters en klaphekken.

Er is niet veel onderzoek gedaan naar de relatie recreant- grote grazers. Eén ervan is het onderzoek van R Ketelaar van het IBN-DLO, over de ervaringen van gebruikers en omwonenden met begraaasde en ander beheerde stadsparken. Dit onderzoek is in de nazomer 1993 gehouden. De stadsparken liggen verspreid in Nederland. Gebruikers en omwonenden werd gevraagd een enquête in te vullen. Men staat daar in het algemeen positief tegenover natuurlijk beheer (77% van de respondenten), terwijl de aanwezigheid van grote grazers hoog gewaardeerd wordt (87%). Een zeer kleine minderheid is van mening dat grote grazers gevaarlijk zijn. De toegangsmogelijkheden voor honden zijn beperkt om de grazers te beschermen. Hiermee is 80% van de mensen het eens. Over de bestaande informatievoorziening is men niet erg tevreden.

Een ander onderzoek betreft het gedrag van runderen. Dit gedrag van runderen vertoont een grote individuele variatie die voor een deel erfelijk is bepaald. Frans onderzoek naar variatie in gedrag bij Limousin runderen heeft bijvoorbeeld geleid tot een gedragstest, die sinds een aantal jaren wordt uitgevoerd bij nakomelingen van fokstieren van dit ras. Op basis van deze test kunnen stieren uitgesloten worden van de fokkerij.

Daarnaast is de wijze van het omgaan met de dieren ook van grote invloed op de gedragsontwikkeling. Als dieren gewend zijn aan de omgang met mensen en hiermee geen negatieve ervaringen hebben opgedaan, is de kans op agressief gedrag kleiner. Hiermee moet op jonge leeftijd begonnen worden. Op deze manier zijn de dieren ook vertrouwd te maken met loslopende honden. Het is echter nooit geheel uit te sluiten dat individuele runderen, en andere dieren de veiligheid van mensen bedreigen.

Runderen kunnen worden gewend aan honden als de beheerder regelmatig met zijn hond in het terrein komt en de dieren merken, dat ze van honden geen gevaar hebben te duchten.

Aan de andere kant moet voorkomen worden, dat de dieren -bijvoorbeeld door voeren- hinderlijk opdringerig worden. Dit wordt niet gewaardeerd en kan voor gevaarlijke situaties zorgen.

In sommige gebieden, bijvoorbeeld in de Oostvaardersplassen kan het gevaarlijk zijn voor recreanten om daar vrij te wandelen. Met name de kudden verwilderde paarden kunnen de kolder in hun kop krijgen en in galop geraken zonder de mensen te zien. Als zulke grote kudden aan het rennen slaan, dan is het gevaar onder de voet te worden gelopen niet ondenkbeeldig. Gevaarlijke situaties kunnen dan ontstaan. Ook een Heckrund-stier of een koe met kalf kan voor onverwachte en gevaarlijk reageren. Daarom dienen zulke gebieden eigenlijk afgesloten te zijn voor het publiek. Het is goed mogelijk rondom het gebied uitkijkposten te maken, bijvoorbeeld bovenop te maken grondheuvelds om van daar af alles te kunnen waarnemen, wat zich in het gebied afspeelt. Anderzijds blijkt dat de runderbegrazing in de IJmbosch -tot op heden- geen enkele overlast voor publiek met zich meebrengt.

Het leven is echter vol met gevaar. Steeds kan er wat onverwachts gebeuren. Dit brengt misschien ook wel een stuk spanning met zich mee. Als je op vakantie gaat naar Zuid- en Oost-Europa, naar Canada of Alaska dan is een ontmoeting met grote roofdieren evenmin uitgesloten. De beheerders waarschuwen daar de mensen voor mogelijke gevaren, die niet zijn uit te sluiten. Daarom kan er ook een betoog worden gehouden mensen niet de toegang tot gebieden als de Oostvaardersplassen te onthouden. Op toegangsborden en in folders moet dan uitgelegd worden welke de risico's zijn en dat zo'n gebied geheel voor eigen risico mag worden betreden. Dit betekent wel, dat -als er wat gebeurt, want de risico's zijn zeker aanwezig- de betrokkenen -maar ook de pers in een land als het onze- het moeten accepteren dat risico's een normaal onderdeel zijn van het leven.

8.3 Voorlichting

Het is erg belangrijk dat recreanten, die naar verwacht onbekend zijn met het gedrag van loslopende dieren, hierover voldoende worden voorgelicht. Zij moeten weten wat de gevaren zijn als de kudde te dicht wordt benaderd: dat koeien met kalveren extra alert zijn en hun jong verdedigen, dat stieren de kudde bewaken. Een folder of een informatiebord bij de ingang van een gebied zal de kans op ongelukken zeker verkleinen.

Uit het onderzoek van Ketelaar blijkt dat -zoals al opgemerkt- men over het algemeen minder tevreden is over de informatievoorziening. Hier ligt een taak voor de terreinbeheerders.

9. DRAAIBOEK

Begrazing is het werken met levende dieren. Lang niet alles is te voorspellen. Calamiteiten kunnen altijd en meestal op onverwachte momenten optreden.

Het is echter de verantwoordelijkheid van de beheerder zich hierdoor niet te laten verrassen; hij moet iedere keer weer een passende antwoord hebben op zulke problemen. Het voorhanden hebben van een draaiboek, met -voor calamiteiten- een noodplan is hiervoor een goed instrument, omdat van te voren met elkaar overdacht en afgesproken kan worden hoe de zaken met elkaar te regelen. Een ieder weet dan ook wat er van hem wordt verwacht als het er echt om gaat spannen, maar ook voorkom je dat er onder wat normalere omstandigheden over van alles steeds weer opnieuw moeten worden gesproken.

Zo'n draaiboek, dat onderdeel kan zijn van een beheersplan voor het terrein wordt opgesteld door de beheerders en de Gezondheidsdienst voor Dieren, samen met de bij deze natuurterreinen betrokken dierenartsen. Zo'n plan dient ten minste in te gaan op de volgende aspecten:

- calamiteiten;
- besmettelijke ziektes (groep 1);
- ernstige en minder ernstige ziektes (groep 2);
- het beheer van de kudde.

9.1. Calamiteiten

Extreme sneeuwval en koude, overstromingen van uiterwaarden, brand, plotselinge uitbraak van besmettelijke ziekten vragen om afspraken vooraf. Het is -zoals in hoofdstuk 7.4 al opgemerkt- aan de beheerder, samen met anderen vroegtijdig een inschatting te maken van de risico's (inventarisatie) en er voor te zorgen, dat de afspraken schriftelijk worden vastgelegd.

9.2. Besmettelijke ziektes (groep 1)

In zo'n draaiboek moet ook aandacht worden geschonken aan ziektes, die zeer besmettelijk zijn en onder de hoogste prioriteit vallen van de EG-regels. Voor dergelijke ziektes bestaan voor de reguliere veehouderij reeds draaiboeken, zoals mond- en klauwzeer en varkenspest (ook voor het geval dat varkenspest uitbreekt bij wilde zwijnen).

Men moet wel beseffen dat in geval van een uitbraak de maatregelen zeer rigoureus kunnen en soms moeten zijn. Er zal overleg moeten worden gevoerd met de Afdeling Dierziekten bij de RVV en met de CVO (Chief Veterinary Officer) op welke wijze de handelswijze bij uitbraken van besmettelijke dierziekten in natuurterreinen kan worden verwerkt in de draaiboeken voor de natuurterreinen.

9.3. Ernstige en minder ernstige ziektes (groep 2)

In paragraaf 7.1 is als zienswijze van de Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur gesteld, dat:

- in geval van ziekten of afwijkingen,
 - die niet besmettelijk zijn voor de kudde,
 - die geen onacceptabele pijn bij het dier veroorzaken,
 - die niet leiden tot desfunctioneren van het dier,
- de beheerder het dier gewoon ziek laat zijn, waarna het dier weer beter wordt of toch overlijdt.

Met name het spanningsveld tussen onacceptabele pijn, desfunctioneren aan de ene kant en het "welvoelen" van het dier aan de andere vraagt een verdere invulling. De grenzen tussen de benadering van het dier vanuit het menselijke en dan wel vanuit het dier zelf liggen nog niet voor een ieder even duidelijk vast.

9.4. Het beheer van de kudde

In verschillende van de terreinen komt de discussie aan de orde over regulering van het aantal dieren, de maximale draagkracht van het terrein wordt hier en daar al bereikt. Er wordt nog verschillend gedacht hoe met aantalsreductie om te gaan. De één beweert dat b.v. in een kudde de hengsten- of stierenaantallen er niet toe doen, terwijl de ander daar grote overlast van bemerkt. Moet je in een bepaald natuurterrein van alles wat hebben of is één soort beter? Is het wel of niet te ontraden om met produktiedieren te werken? De vraag wat voor dieren dat dan wel zijn, kan nog niet éénduidig worden beantwoord.

De vragen spitsen zich toe op de volgende onderwerpen:

- Fokkerij. Wat is dat in een natuurterrein?
- Selectie. Welke dieren gaan de kudde uit, of er in en waar gaan ze naar toe of komen ze vandaan?
- Welke rassen en diertypen en welke diersoort passen in het bewuste natuurterrein?
- Wat is de goede verhouding tussen het aantal dieren, de leeftijds- en geslachtsopbouw en de betreffende natuurdoelstelling?
- Hoe gaan we met extreme(re) weersomstandigheden om? Voeren we bij of verplaatsen we de dieren? Hebben ze een onderkomen bij extreme koude?
- Moet er bewust gestreefd worden naar een opbrengst van de veestapel? Past dit wel of niet in de doelstelling? Welke extra eisen moeten dan allemaal aan deze vorm van dierhouderij worden gesteld? En kan dan de hoofddoelstelling van een natuurterrein niet in gevaar komen?

Aspecten van veterinaire zorg, van selectie, van aantalsreductie, van de geslachtsopbouw blijven vragen om menselijke bemoeienis; aan de andere kant moet ook de natuur zijn inbreng en kansen hebben. Dit vraagt weer bescheidenheid van de mens, van de beheerder en de omstanders. Dit spanningsveld is het waard, dat het in de komende tijd verder in discussie wordt gebracht.

In dit rapport worden niet alle antwoorden gevonden. Dit is het vervolgwerk van anderen, waarbij de Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur een initiërende en coördinerende rol kan en wil spelen.

10. CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

Natuurbeleid

Het natuurbeleid heeft vorm gekregen in het Natuurbeleidsplan en het rapport Ecosystemen in Nederland. Op grond van het zg. driesporenbeleid wordt prioriteit gegeven aan meer ruimte voor natuurlijkheid. Dit geldt met name voor de nagenoeg- en begeleid natuurlijke natuurdoeltypen (hoofdgroep I en II). Grote grazers kunnen hier onderdeel uitmaken van het ecosysteem. Daarnaast kunnen de grote grazers ook worden gezien als alternatief voor het terreinbeheer, feitelijk als een soort maaimachine.

Aanbeveling 1.

Dat grote grazers onderdeel kunnen zijn van een ecosysteem -en als zodanig ook geaccepteerd moeten worden- is niet bij iedereen bekend en duidelijk. Dit vraagt een doelgerichte voorlichting.

Gezondheid, ziekte, welzijn

Er worden al jarenlang grote grazers ingezet voor het beheer van de natuurterreinen en om een duurzaam ecosysteem te realiseren. Bij het houden van dieren, in welke vorm dan ook, wordt men geconfronteerd met aspecten van gezondheid, ziekte en welzijn. Deze aspecten verdienen veel aandacht. Immers, ziekten kunnen vergaande consequenties hebben voor het individuele dier, voor de kudde, maar ook voor de omgeving (mens en dier!).

Ook het maatschappelijk denken over het omgaan met dieren speelt een belangrijke rol.

Aanbeveling 2.

In terreinen waar begrazing met grote grazers plaats vindt, dient aan gezondheid, ziekte en welzijn van dieren de nodige aandacht te worden geschonken. In een paragraaf van een beheersvisie of -plan voor het betreffende terrein dienen de ter zake doende randvoorwaarden te worden beschreven. De Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur kan hierbij adviseren en voor afstemming zorgdragen

Gezondheid, ziekte, welzijn: risico's

De dieren die voor begrazingsdoeleinden worden ingezet, behoren in beginsel tot de categorieën gehouden dieren en landbouwhuisdieren. In principe gelden voor deze dieren dezelfde regels als voor andere dieren van deze categorieën. De Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren, verordeningen van publiekrechtelijke bedrijfsorganen en EU-verplichtingen zijn dus van kracht. Met name in zelfregulerende terreinen zal het niet altijd mogelijk zijn dergelijke verplichtingen naar de letter uit te voeren. Dan staat in ieder geval centraal, dat er geen onredelijke risico's mogen ontstaan voor de diergezondheidsstatus van de Nederlandse veehouderij. Het gaat dus -naar de zienswijze van de Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur- hier om een specifieke vorm van dierhouderij, waarvoor binnen bovengenoemde kaders enkele speciale voorzieningen moeten worden getroffen.

Gezondheidsstatus

In verband met de gezondheidsstatus van de Nederlandse veehouderij bestaat er ten aanzien van een aantal ziekten gereglementeerde dierziektebewaking:

- **Ziekten van groep 1: (bijv. mond- en klauwzeer, runderpest)**

Van deze ziekten is Nederland vrij. Het is niet nodig specifieke bewakingsactiviteiten te ontplooiën. Wel is het zo, dat dieren die worden geïmporteerd om te worden toegevoegd, officieel vrij moeten zijn van deze ziekten, en dus voorzien moeten zijn van alle vereiste gezondheidscertificaten.

- **Ziekten van groep 2: (bijv. brucellose, TBC, runderleukose, op termijn IBR)**

Ook van deze ziekten is Nederland vrij. Er zijn voor deze ziekten bewakingsprogramma's van kracht. Voor brucellose moeten alle dieren boven de 12 maanden jaarlijks worden onderzocht door middel van bloedmonsters. Een steekproef uit deze monsters wordt gebruikt voor de leukose-bewaking. TBC wordt via het slachthuis bewaakt. Voor IBR zal een systeem worden opgezet, waarbij éénmalig de status wordt vastgesteld via bloed- of melkonderzoek. Wanneer een koppel vrij is van IBR, kan vervolgens met een steekproef worden volstaan. Voor met name zelfregulerende terreinen zal het niet mogelijk zijn alle dieren jaarlijks te bemonsteren. Daarom zal voor elk (zelfregulerend) terrein moeten worden bepaald welk aantal dieren er jaarlijks bemonsterd moet worden om een betrouwbaar beeld te krijgen van de gezondheidssituatie ten aanzien van de genoemde ziekten. Deze -verantwoorde- steekproefgrootte is afhankelijk van met name de omvang van de populatie, mogelijk ook van de dichtheid ervan. Overigens geldt ook hier, dat

dieren die moeten worden toegevoegd, officieel erkend, gecertificeerd vrij zijn van de genoemde ziekten.

- **Ziekten van groep 3: (bijv. leptospirose, Salmonella, paraTBC)**

Van deze ziekten zal met name leptospirose op termijn wel verplicht bestreden gaan worden. Voor de beide andere genoemde ziekten zal dat nog wel enige tijd duren. Verwacht mag worden, dat deze ziekten in de lage dichtheden waarin de dieren in natuurterreinen worden gehouden weinig problemen zullen veroorzaken.

Diergeneeskundige begeleiding

Met een bepaalde frequentie zal er diergeneeskundige begeleiding moeten worden gegeven aan begravingenprojecten. Dit is niet alleen van belang vanwege de bovengenoemde georganiseerd aangepakte en aan te pakken ziekten, maar ook (of meer nog) vanwege de algemene gezondheidstoestand van de koppel. De volgende personen en acties spelen daarin een belangrijke rol:

- **De beheerder:**
 - zorgt ervoor relevante kennis te houden over de diersoorten die worden ingezet.
 - observeert minimaal wekelijks de dieren in het terrein.
 - telt in principe bij zijn observaties de dieren voor zover mogelijk individueel (dit heeft het voordeel, dat er altijd een redelijk actueel overzicht van het aantal bestaat, terwijl er enige garantie is, dat de meeste dieren ook gezien worden).
 - houdt administratie bij van de datum van de observatie, het aantal dieren en eventuele bijzonderheden (sterfte, geboorten, diergezondheidsstoornissen). Deze administratie moet worden bijgehouden in het:
- **Bedrijfsregister:**
 - behalve hier boven genoemde onderdelen (datum observatie, aantal dieren, bijzonderheden) moet dit ook informatie bevatten:
 - over aan- en afvoer, met I&R-nummers van de dieren, en
 - een registratie van het aantal ziektegevallen met de eventuele diagnose en behandelingen.
- **Dierenarts:**
 - maakt met de beheerder/beheersinstantie een afspraak over de frequentie van de begeleiding (globaal aangeven in welke weken de begeleiding plaatsvindt). Hij voert tijdens de begeleidingsbezoeken een veldobservatie uit, eventueel aangevuld met monsters.

Aanbeveling 3.

Voor de VBN liggen er onder andere nog de volgende discussiepunten:

- IBR wordt binnenkort verplicht bestreden, door middel van vaccinatie van niet-IBR-vrij gecertificeerde koppels. Wat heeft dat voor gevolgen voor IBR-positieve koppels die in zelfregulerende terreinen lopen?
- Welke criteria moeten worden aangelegd voor ingrijpen bij gezondheidsproblemen en waar moet dat ingrijpen uit bestaan? In de praktijk dient vooralsnog het oordeel van de dierenarts doorslaggevend te zijn.

Coördinatie, kennis, voorlichting

Er wordt reeds veel aandacht besteed aan gezondheid/ziekten en ook aan welzijn. Het komt echter over als: "iedereen heeft er aandacht voor en men handelt naar beste weten/denken". Goedbedoeld handelen behoeft nog niet het juiste handelen te zijn. Uit de enquête-gegevens blijkt dit -hiervoor gestelde- bevestigd te worden.

Aanbeveling 4.

Coördinatie, kennisoverdracht, voorlichting en gemeenschappelijke (grond)regels opstellen zijn zaken waar veel aandacht aan moet worden besteed. Hier ligt een taak voor de Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur. Ad hoc werkgroepjes kunnen de diverse onderwerpen grondig voorbereiden.

“Houden” is complex

Dat men “hunkert” naar duidelijkheid en gemeenschappelijk denken/handelen is gebleken op de gehouden workshop op 29 februari 1996 in Baarn (Groeneveld). Daarbij is ook naar voren gekomen dat er nog vele “witte” vlekken zijn in de kennis over het op de juiste wijze houden van grote grazers in natuurterreinen. De stelling: “Ik weet het toch, want ik heb al jaren ervaring.....” blijkt niet altijd overeind te kunnen blijven. Veranderende inzichten, onderzoeksresultaten, etc. kunnen er toe leiden dat vooringenomen stellingnames moeten worden herzien.

Aanbeveling 5

Het houden van dieren in natuurterreinen vergt kennis, (voederregime, aan - en afvoer van dieren, fokregime, regulatie van de kudde, welke diersoorten, etc.). Op het gevoel handelen schiet nogal eens tekort. (Grond)regels opstellen zijn ook op dit gebied van groot belang.

Doelstellingen

De relatie tussen het houden van grazers en de doelstelling(en) van het natuurbeheer van een terrein verdient meer aandacht te krijgen. De natuurterreinen zijn erg divers van aard. Dit neemt echter niet weg dat we regels moeten accepteren die van toepassing kunnen zijn op soorten en groepen van natuurterreinen, waarbij gezondheid, ziekte, welzijn en de relatie naar de mens belangrijke uitgangspunten moeten zijn.

Aanbeveling 6

In een beheersplan voor een (bepaald soort) natuurterrein dient een hoofdstuk te worden opgenomen over de grote grazers en alles wat daarmee samen hangt.

“Open” vragen / draaiboeken

Er zal meer aandacht moeten worden besteed aan zaken die in de verschillende hoofdstukken in dit rapport aan de orde worden gesteld, maar niet verder zijn uitgewerkt.

In het bijzonder wordt aandacht gevraagd voor hoofdstuk 9, waar wordt gesproken over draaiboeken. Er zal de nodige tijd en overleg nodig zijn om tot verantwoorde draaiboeken te komen, waarin duidelijk wordt aangegeven hoe te handelen bij niet als normaal te beschouwen gebeurtenissen (opduikende ziektes, aanwezige ziektes die bestreden kunnen/moeten worden en vele andere vormen van calamiteiten bij en met dieren).

Aanbeveling 7.

In de verschillende hoofdstukken, en met name in hoofdstuk 9, komen onderdelen naar voren die nadere uitwerking vragen. De Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur zal daartoe het initiatief moeten nemen om deze door ad hoc groepjes van deskundigen uit te laten werken. Daarmee wordt tevens de algemene betrokkenheid bevorderd. Bij onderwerpen uit hoofdstuk 9 zullen in ieder geval de Gezondheidsdienst en “beherende” dierenartsen moeten worden betrokken.

Aanbeveling 8

In overleg met de VBN zouden terreinbeheerders van de grote graasgebieden tot een soort noodplan, als onderdeel van een draaiboek moeten komen, waarin afspraken worden vastgelegd hoe op te treden, en wie er bij te betrekken in geval van calamiteiten (overstromingen, uitbraak ziekten, langdurige strenge winters etc.).

Relatie mens / dier.

De relatie mens/dier in natuurterreinen verdient om verschillende redenen meer aandacht te krijgen. Zo is recreatie een gegeven waarover nog veel vragen zijn hoe er mee om te gaan.

Ook de relatie van ziektes tussen mens en dier verdient de nodige aandacht. De recente aandacht voor de gekke koeien ziekte BSE is o.a. een karakteristiek voorbeeld, maar er zijn nog vele andere meer in direct verband te noemen ziektes. Ook het welzijn van de dieren in de natuurterreinen moet meer aandacht krijgen. Het omgaan met die dieren moet verantwoord plaats vinden. Maar hier verschillen de inzichten nog sterk. De één spreekt over "natuurlijk lijden" en de ander spreekt over een verzorging "als van een huispoes".

Aanbeveling 9

De inhoud van de artikelen 36 en 37 van de Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren behoeven voor de natuurterreinen een nadere uitwerking. Er zal een nadere inhoud moeten worden gegeven aan: ... *om zonder redelijk doel ... de gezondheid of het welzijn van een dier te benadelen, resp. de nodige zorg te onthouden.*

De samenwerking tussen de Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur en deskundigen binnen en buiten het Ministerie van VWS en LNV is daarbij zeer noodzakelijk

Recreatie

Er zijn veel misverstanden over de toegankelijk van terreinen die beheerd worden met de grote grazers. De meeste van dergelijke terreinen zijn echter opengesteld voor het publiek. De wijze van omgaan met de dieren -het gewend zijn aan de omgang met mensen- is van grote invloed op de gedragsontwikkeling. Het is echter nooit geheel uit te sluiten dat individuele runderen, evenals bijvoorbeeld (loslopende) honden de veiligheid van mensen bedreigen.

Runderen kunnen worden gewend aan honden -mits aan de lijn- als de beheerder regelmatig met zijn hond in het terrein komt en de dieren merken, dat ze van honden geen gevaar hebben te duchten.

Om mensen niet de toegang te onthouden van (delen van) gebieden waar de grote grazers wel een zeker risico vormen, zoals bijvoorbeeld de Oostvaardersplassen, kunnen de beheerders de mensen voorlichten over de -daar niet zijn uit te sluiten- gevaren. De toegang is daar dan op eigen risico. Dit betekent wel, dat -als er wat gebeurt- de betrokkenen -en zeker ook de pers in een land als het onze- het moeten accepteren dat zij voor de risico's zijn gewaarschuwd en dat risico's een onderdeel zijn van het leven.

Aanbeveling 10

Aan de voorlichting naar het grote publiek over de grote grazers in de natuurterreinen dient veel aandacht te worden geschonken.

Kudde-beheer.

In hoofdstuk 5 van het rapport is aan het kudde-beheer de nodige aandacht besteed. Beheer van aantallen, soorten, introductie en reïntroductie spelen een belangrijke rol. Hoe er mee om te gaan is nog niet altijd even duidelijk en beargumenteerd. Zo is de relatie tussen aantallen vrouwelijke en mannelijke dieren van een soort niet altijd even duidelijk. Naast vele andere factoren speelt de grootte van een terrein, alsmede de eigenschappen ervan een belangrijke rol.

Afvoer van dieren naar

- een ander gelijksoortig terrein,
- een ander niet-gelijksoortig terrein,
- levend naar een slachthuis,
- bewust in het terrein gedood en afgevoerd naar een slachthuis,
- afvoer ten behoeve van export,

kent voor ieder hiervoor genoemde categorie een aantal specifieke gedragsregels.

Aanbeveling 11

Kudde-beheer in natuurterreinen is nog nieuw. Immers, de eerste jaren waren de kuddes in opbouw en viel er niet veel te "beheren". Dit stadium van opbouw is nu voor een aantal terreinen voorbij. Er wordt op verschillende plaatsen ervaring opgedaan hoe met overtoligheid moet worden omgegaan. Maar vastgelegde gedragsregels zijn er nog nauwelijks over bekend. Hier zal, onder in samenspraak met de Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur aandacht aan moeten worden besteed.

Dit geldt ook voor het transport van dieren uit en naar de natuurterreinen, om welke redenen deze dan ook moeten worden getransporteerd. Bestaande regelgeving in deze zal moeten worden ingepast/aangepast aan de bijzondere omstandigheden van de natuurterreinen.

Versleep/insleep van ziektes dient voor de kudde en voor de reguliere veehouderij te worden vermeden en zeker naar de aspecten van de Volksgezondheid. Aan het transport van dieren zijn meer risico's en andere problemen verbonden, dan men zich vaak bewust is. Hier ligt opnieuw een vraagstuk open voor de VBN, om in overleg met derden tot regulering te komen.

Dode dieren.

In het rapport hebben dode en te euthaniseren dieren bijzondere aandacht gekregen. Ook op de workshop heeft dit onderwerp de nodige discussie opgeroepen. Dat niet iedereen op dit moment daarover een eensluidende mening/gedachte heeft, is duidelijk. De Oostvaardersplassen zijn recentelijk in het nieuws geweest. Dit heeft zelfs tot Kamervragen geleid.

Kadavers in het veld hebben enerzijds een positieve invloed op het ecosysteem, maar kunnen anderzijds tot problemen aanleiding geven. Aaskevers, vliegen en allerlei andere insecten, maar ook een aantal vogelsoorten en zoogdieren zullen er wel bij varen. Er moet echter wel meer kennis worden vergaard over de invloed van die insecten op de omgeving. Sommigen vrezen een vliegenplaag, die de andere levende dieren in het terrein en de omgeving tot last zou kunnen zijn. Als grote grazers op volwassen leeftijd in het terrein overlijden, dan is zo'n dood dier een grote massa vlees. In Nederland kennen we -behalve het wilde zwijn- nauwelijks of geen predatoren die een groot deel van het kadaver kunnen verorberen, alvorens de insecten er aan te pas komen.

Er is nog te weinig bekend over de processen van de natuurlijke destructie en de invloed daarvan op de omgeving in Nederland! Hierbij spelen ook nog vraagstukken van algemene hygiëne en acceptatie van de burgers een niet uit het oog te verliezen problematiek. Daarnaast is het onder zich hebben van kadavers feitelijk strafbaar volgens de Destructiewet. Bij het opstellen en later aanpassen van de Destructiewet, op grond van de daarbij horende EG regelgeving is aan het houden van grote grazers in natuurterreinen geen aandacht besteed. Artikel 13.1 geeft mogelijk ruimte voor zeer specifieke gevallen een oplossing te vinden.

Aanbeveling 12.

De Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur zal -in samenwerking met de Ministeries van VWS en LNV, zo mogelijk binnen het bestaande kader van de Destructiewet de mogelijkheden onderzoeken om kadavers van de grote grazers in een aantal van de natuurgebieden te hebben.

Aanbeveling 13.

Ook pleit de VBN sterk voor nader onderzoek, gericht op het beter inzicht krijgen in de natuurlijke destructie van deze kadavers, zowel wat betreft de veterinaire als de ecologische aspecten.

Coördinatie onderzoek en samenwerking.

Als een rode draad komen in het rapport allerlei vragen naar voren waar nog geen of onvoldoende antwoorden op te geven zijn. Het onderhavige terrein is ook nog relatief nieuw. Gelukkig krijgt het houden van dieren in natuurterreinen steeds meer aandacht. Dit geldt ook voor het buitenland.

Aanbeveling 14.

De VBN dient de coördinatie en de stimulering van onderzoek hoog in haar vaandel te houden. Ook de contacten die verschillende leden van de Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur hebben naar en in het buitenland dienen op zijn minst gecontinueerd te worden.

Tot slot

Dit rapport is een eerste aanzet tot verbreding van kennis, coördinatie van kennis en gegevens en van samenwerking tussen vele geledingen die op welke wijze dan ook betrokken zijn bij het houden van dieren in natuurterreinen.

Aanbeveling 15.

De VBN ziet het als haar taak een platform te zijn en de belanghebbenden te stimuleren tot samenwerking in gepaste vrijheid en ook in gepaste gebondenheid.

"Niet alles mag wat kan en niet alles kan wat mag!"

Bijlagen bij het rapport gezondheid en welzijn van grote grazers in natuurgebieden:

1. ledenlijst Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur
2. enquêteformulier
3. tabellen:
 - tabel 1: overzicht begrazing
 - tabel 2: overzicht technische aspecten van begrazing
 - tabel 3: overzicht ervaringen met de begrazing

Bijlage 1

Iedenlijst Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur

C.J. Janmaat	voorzitter
H. Kampf	LNV, Directie Natuurbeheer, secretaris
E.G.M. van Klink	LNV, Directie Landbouw
S.J. Beukema	LNV, Directie Milieu, Kwaliteit en Gezondheid
E.W.G. van der Bilt	Unie van Provinciale Landschappen
H. Piek	Vereniging Natuurmonumenten
A.J.M. Stikvoort/J.A. Sluiter	Staatsbosbeheer
D.W. van Lieren	Nederlandse Vereniging voor Bescherming van Dieren
P. Wever	Landbouwschap
H. van Weering	Gezondheidsdienst voor Dieren

adres secretariaat Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur:

Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij
Postbus 20401
2500 EK Den Haag
tel. 070-3793626
fax: 070-3351485
Email: H.Kampf@N.Agro.nl

Bijlage 2

ENQUÊTE t.b.v. de VETERINAIRE BEGELEIDINGSCOMMISSIE NATUUR.

Naam beherende organisatie:

Wie is de contactpersoon met tel. nr:

- 1 Het beleid van uw organisatie t.a.v. begrazing:
 - grazers als vorm van terreinbeheer
 - grazers als onderdeel van het ecosysteem
 - anders, te weten:
 - 2 Terreinen, die worden begraasd:
 - aantal
 - oppervlakte
 - 3 Ook zijn we benieuwd naar de begeleidende dierenarts(en)
 - naam
 - adres
 - tel.
 - 4 Kunt u ook aangeven wat u verwacht van deze dierenarts?
 - 5 Naast het aantal terreinen is het van belang te weten:
 - naam en ligging van het terrein
 - totaal areaal
 - hiervan wordt begraasd
 - terreintype
 - zelfregulerend, halfnatuurlijk of reguliere begrazing
 - diersoort en welk ras
 - aantal, zowel totaal als per hectare per soort per ras
 - raster
 - kudde met herder
 - type begrazing
 - (jaarrond of seizoen)
 - eigen vee of inscharing
 - is er aanvullend beheer nodig?
 - nee.
 - ja; welk?
 - 6 Heeft deze begrazing tot doel:
 - verwijdering van boomopslag
 - verwijdering grassen
 - verjonging dwergstruiken (heide)
 - 7 Kunt u, per type terrein, aangeven welke ervaringen u heeft met begrazing?
 - gezondheid en welzijn van de dieren
 - beheerstechnische aspecten
 - recreatie
- Heeft u klachten ontvangen over bv. grazers, rasters, zo ja, welke?
- 8 Gezien de problematiek is het interessant te weten wat uw ervaringen zijn t.a.v. de I&R-regeling:
 - aanbrengen van de merken;
 - losraken/verliezen van de merken;
 - overige.

9 Door aanwas zal het terrein op een gegeven moment "vol" zijn. Wat is uw beleid t.a.v. overtollige dieren?

- afvoer naar andere terreinen
- slachthuis
- doden in het veld en afvoer
- natuurlijke sterfte en laten liggen
- overige

10 Indien er dode dieren in het veld gevonden worden, wat is dan het beleid laten liggen

- met controle dierenarts
- zonder controle dierenarts
- afvoer (destructie)

11 Indien sprake is van zieke/wrakke dieren, wat zijn uw ervaringen met ziekten bij de grazers in de natuurterreinen:

- geen ervaring met ziekten
- wel ervaring met ziekten en wel de volgende:
- is een dierenarts geconsulteerd
 - altijd
 - nee
 - soms

12 Wat zijn uw ervaringen met gebreken en gebreksziekten?

- gebroken ledematen
- ontstekingen
- vergiftingen

Wordt in bovenstaande gevallen een dierenarts geconsulteerd?

- altijd
- nee
- soms

13 Kunt u aangeven:

- of er bijgevoerd wordt?
- wat er bijgevoerd wordt?
- onder welke omstandigheden?

14 Met het oog op de toekomst

- bent tevreden over begrazing als beheersmaatregel?
- waarom?
- zijn er plannen om deze begrazing uit te breiden?
- kunt u aangeven hoe en wat (zelfregulerend, halfnatuurlijk, regulier)?

15 Heeft u de indruk dat rasters een belemmering vormen voor migrerende diersoorten (wild)?
Wat heeft u hieraan gedaan?

16 Heeft u suggesties wat de VBN voor u kan betekenen?

OVERZICHT BEGRAZING

tabel 1

Organisatie	Terrein	Opp. totaal	Opp. begraasd	Terreintype	Runderen		Paarden		Schapen		Aantal	Geit Aantal
					Ras	Aantal	Ras	Aantal	Herder	Ras		
Natuurmonumenten	groot aantal	70.000	10.000	diverse	diverse	500	diverse	250	5	div.	1400	
Brabants Landschap	diverse terreinen	4.193	820	diverse		175		30	nee	?	25	
Drents Landschap	diverse terreinen	1.421	1421	heide bos gras					ja	?	pm	
Drents Landschap	diverse terreinen	1.713	1300	heide bos gras	diverse	264						
Flevolandschap	Knarbos	464	30	ruigten bos			IJslander	22				
Flevolandschap	Heggenlandsch.	60	23	pm			Welsh	20				
Gelders Landschap	diverse	2.643	1.019	diverse								
Groninger Landschap	Westbroekse madepld	194	90	gras	Hooglander	37	Konik	25				
Groninger Landschap	Overlanden Leekstermeer	151	23	laagv.gras	Galloway	19						
Groninger Landschap	Ennemaborg	444	170	landgoed			Konik	25				
Groninger Landschap	Bourtange	30	29	schraal gras			Konik	4				
Noord-Hollands Landschap	Grafelijkh. Duin.	120	95	duin	Hooglander	7	IJslander	4				
Overijssels Landschap	Lemelerberg Wierdenseveld	1.100	750	heide					ja	?	450	
Overijssels Landschap	Boetelerveld	178	150	pm		40						
SBB	diverse terreinen	40.000	15.000	pm	inscharing							
SBB	Lauwersmeer	4.700	1.800	plaatgronden	Hooglander	92	Konik	70				
SBB	Grienden Flevoland	16	16	gras bos	Hooglander	6	Konik	6				
SBB	Eiland van Winschoten	1.200	130	gras	Hooglander	62			?	Drents	34	
SBB	Duursche Waard.	115	45	gras bos water	Hooglander	25	IJslander	10				
SBB	Slikken van Flakkee	1.600	700	slikken	Heckrund	120	Fjord	58				
SBB	Noordse Veld	150	75	heide gras	Hooglander	14						
SBB	diverse	5.000	5.000	pm	diverse	600	diverse	700	?	?	2500	175
RWS, Dir. IJsselmeergebied	Oostvaarderspl.	6.000	2.000	gras water	Heckrund	280	Konik	205				
Gem. Asten	Astense Peel	404	160	Peelrestant					nee	Kemp	650	
Gem. O.W.M. Beers	Landschotse Heide	225	150	heide	MRIJ	31						
Gem. Rheden	Rozendaalse veld	550	200	heide vliegden	Bl. Aquitaine	20						
Goois Natuurreservaat	Oostermeent	19	17	heide gras bos								10
Goois Natuurreservaat	Tafelberg	200	130	heide bos	Charolais	10						
Goois Natuurreservaat	Bussummer Hei	500	395	heide bos	Charolais	35						
Goois Natuurreservaat	Zuiderheide	350	254	heide bos zand	Charolais	25						
Goois Natuurreservaat	Hilvers. Wasmeer	235	193	bos + ven	Hooglander	10						
PWN Noord-Holland	Nrd. Holl. Duinres.	5.300	200	duin	?	pm	insch.					
Stichting Ark	Stroomgeb. Maas Waal Rijn IJssel	800	700	uiterwaarden	Galloways	60	Konik	90				
Limburgs Landschap		1.620	422	pm	?	?				div.	265	
Utrechts Landschap	Blauwe Kamer	180	80	uiterwaard	Galloways	13	Konik	18				
Utrechts Landschap	Heidestein	50	35	heide						Drent	25	
Zuid-Hollands Landschap		?	133	duin	Limousin	8	IJslandse p.	15				
It Fryske Gea	diverse	?	605	diverse	Hooglander	38	Exmoor pony	42		Drent+Soay	94	
totaal		151.925	44.360			2.491		1.594	5		5.443	185
					gve	2.491		1.594			1.633	56
cursief: aanvullingen door het IBN (A.L.J. Wijnhoven)												
										gve totaal		5.773
										gve per ha		0,13

OVERZICHT TECHNISCHE ASPECTEN VAN DE BEGRAZING

tabel 2

Organisatie	beleid	rasterproblemen	aanvullend beheer	doel begrazing
Natuurmonumenten	terreinbeheer ecosysteembeheer		maaien branden plaggen	verwijderen bos verwijderen gras verjongen hei
Brabants Landschap	terreinbeheer	nee	geen	verwijderen bos verwijderen gras verjongen hei
Drents Landschap	terreinbeheer		maaien branden plaggen	verwijderen bos verwijderen gras verjongen hei
FlevoLandschap	terreinbeheer ecosysteembeheer	ja	maaien	verwijderen bos verschralling
Gelders Landschap	terreinbeheer		?	verwijderen bos verwijderen gras
Groninger Landschap	terreinbeheer	?	?	verwijderen bos verwijderen gras
Noordhollands Landschap	terreinbeheer	nee	nat gebied	verwijderen bos verwijderen gras
Overijssels Landschap	terreinbeheer	ja	maaien plaggen	verwijderen bos verwijderen gras verjongen hei
SBB	terreinbeheer	nee	maaien	verwijderen bos verwijderen gras
RWS, Dir.IJsselmeergebied	terreinbeheer ecosysteembeheer	ja	geen	onderdeel ecosysteem
Gem. Asten	terreinbeheer	ja	ontberken	verwijderen bos verwijderen gras
Gem. O.W.M.Beers	terreinbeheer	nee	maaien chopperen	verwijderen gras
Gem. Rheden	terreinbeheer ecosysteembeheer	nee	maaien	verwijderen gras verjongen hei
Goois Natuurreservaat	terreinbeheer	nee	geen	verwijderen bos verwijderen gras verjongen hei
PWN NoordHolland	terreinbeheer	n.v.t.	?	verw.gras
Stichting Ark	ecosysteembeheer	ja	rommel opruimen	onderdeel ecosysteem

OVERZICHT ERVARINGEN MET DE BEGRAZING
tabel 3

Organisatie	eigen vee of inscharing	Problemen met I&R?	overtollige dieren	dode dieren	gebreken	bijvoeren
Natuurmonumenten	beide	ja	afvoer uit het terrein naar slachthuis naar de handel natuurlijke sterfte	afhankelijk van type terrein: destructie of laten liggen	geen	onbekend
Brabants Landschap	inscharing	n.v.t.	afvoer uit het terrein naar slachthuis	destructie	n.v.t.	niet
Drents Landschap	beide	ja met afvoer	afvoer uit het terrein naar slachthuis	destructie	vergiftiging eikels beten adders	onbekend
FlevoLandschap	inscharing	n.v.t.	afvoer uit het terrein	destructie	n.v.t.	alleen onder bijzondere omstandigheden
Gelders Landschap	inscharing	n.v.t.	afvoer uit het terrein	destructie	?	niet
Groninger Landschap	beide	nee	afvoer uit het terrein	destructie	ontstekingen	hooi
Noordhollands Landschap	beide	n.v.t.	afvoer uit het terrein naar slachthuis	destructie	n.v.t.	koek / hooi
Overijssels Landschap	beide	nee	naar de handel	destructie	vergiftiging coniferen	brok / hooi/kuil
SBB	beide	ja	afvoer uit het terrein naar slachthuis naar de handel	destructie	zelden	alleen onder bijzondere omstandigheden
Rijkswaterstaat Directie IJsselmeergebied	eigen	hoeft niet te merken	natuurlijke sterfte afvoer uit het terrein doden in het veld	laten liggen	botbreuk / ontstekingen	alleen onder bijzondere omstandigheden
Gem. Asten	inscharing	n.v.t.	afvoer uit het terrein naar slachthuis	destructie	ontstekingen	niet
Gem. O.W.M.Beers	inscharing	nee	afvoer uit het terrein	destructie	n.v.t.	niet
Gem. Rheden	inscharing	n.v.t.	n.v.t.	destructie	n.v.t.	niet
Goois Natuurreservaat	beide	nee	afvoer uit het terrein naar slachthuis	destructie	geen	alleen onder bijzondere omstandigheden
PWN NoordHolland	inscharing	n.v.t.	n.v.t.	destructie	n.v.t.	niet
Stichting Ark	eigen	ja: moet normaal merken	afvoer uit het terrein	destructie	vergiftiging planten	alleen onder bijzondere omstandigheden